Brieven uit de oorlogsjaren aan S. Vestdijk

Theun de Vries

bezorgd door S.A.J. van Faassen

bron
Theun de Vries, *Brieven uit de oorlogsjaren aan S. Vestdijk* (ed. S.A.J. van Faassen). Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag 1981

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/vrie049sajv01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. LITERATUUR MUSEUM

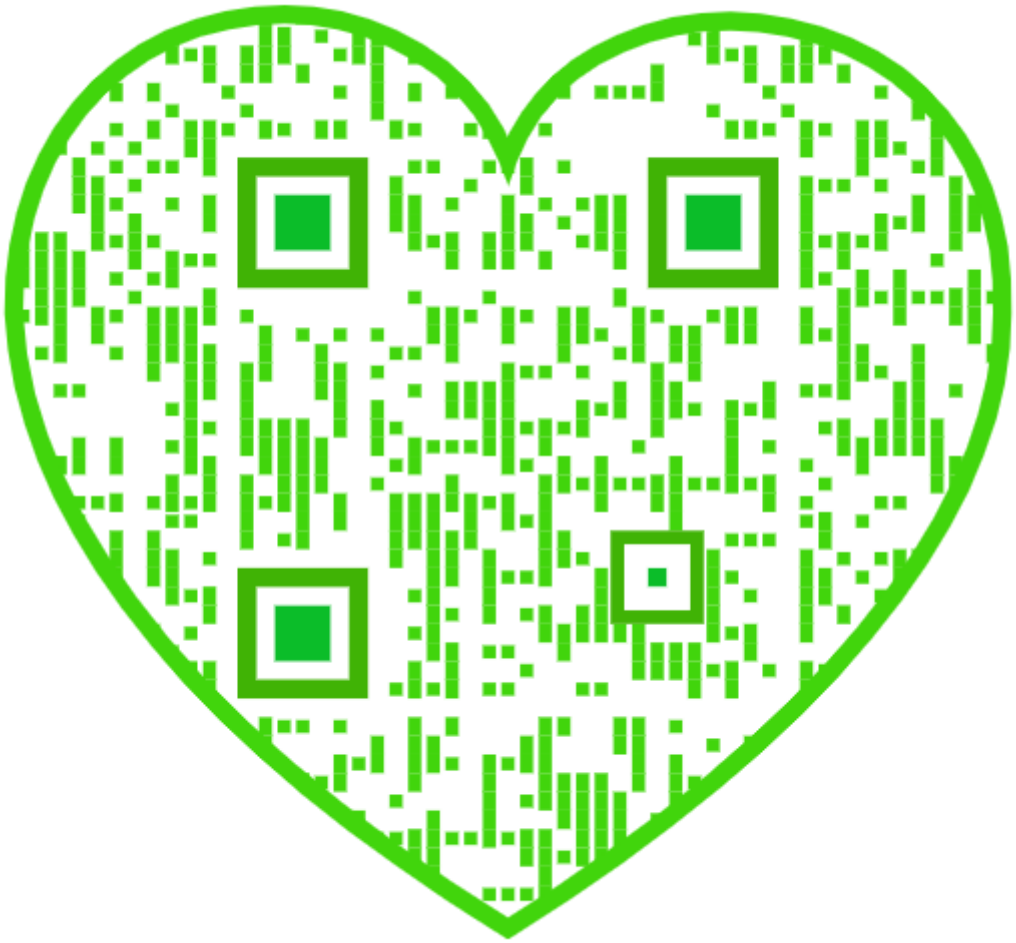

Inleiding

In 1968 verscheen als jaargang 6, aflevering 1 en 2 in de reeks Achter het Boek een uitgave van de *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries* door S. Vestdijk.

In zijn inleiding op die brieven schreef Theun de Vries onder meer: ‘De brieven, door Vestdijk aan mij gericht, zijn door mij bewaard; de mijne heeft hij in verschillende etappes, de laatste definitief na mijn arrestatie door de Landwacht in de zomer van '44 om begrijpelijke redenen vernietigd.’ (*Brieven*, p. 7). De Vries spreekt van vernietigen, Vestdijk zelf sprak in zijn brief van 27 oktober 1943 van het begraven van De Vries' brieven (*Brieven*, p. 107), wat aanzienlijk minder definitief klinkt.

Bij het ordenen van de, na Vestdijks overlijden op 23 maart 1971 door mevrouw A.C.M. Vestdijk-van der Hoeven aan het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in bruikleen gegeven nalatenschap van S. Vestdijk bleek dan ook een aantal brieven die Theun de Vries tijdens de oorlogsjaren aan Vestdijk richtte, gespaard van de vernietiging.

Dat aantal haalt het weliswaar bij lange na niet bij de vierentachtig brieven van Vestdijk die in de eerder genoemde Achter het Boek-editie geopenbaard werden, maar niettemin is het met behulp van de hierna te publiceren brieven van De Vries aan Vestdijk mogelijk althans een gedeelte van de discussie over Vestdijks *De toekomst der religie* die zo'n prominente plaats in Vestdijks correspondentie met De Vries inneemt, te reconstrueren. Daartoe is bij De Vries' commentaar op *De toekomst der religie* telkens, tussen teksthaken, de betreffende pagina uit de eerste druk van Vestdijks studie vermeld.

Om de samenhang van beider brieven te benadrukken, hebben de brieven die in deze uitgave geopenbaard worden een nummering gekregen die aansluit bij die van Vestdijks brieven.

Het is hier niet de plaats een beoordeling te geven van de argumenten die in de discussie over *De toekomst der religie* naar voren werden gebracht; enerzijds is dat reeds elders gedaan, anderzijds staat de bestudering van *De toekomst der religie* nog te zeer in de kinderschoenen om daar al een samenvattend oordeel over uit te spreken.[1]

Naast de discussie over *De toekomst der religie* speelt er echter nog een andere in de brieven, een meer principieel-literaire, nl. die over Theun de Vries' Nijhoff-essay, dat pas in de zomer van 1946 onder de titel *M. Nijhoff, wandelaar in de werkelijkheid* het licht zag, maar waaraan De Vries al in 1942 en in 1943 werkte.

De discussie over Nijhoff biedt voldoende aanknopingspunten om Vestdijk

1 Zie: Fokke Sierksma, *Tussen twee vuren* , Utrecht, ^{2}1979; en P. Smits, *Vestdijk en Sierksma over de religie*, in Vestdijk Kroniek nr. 20, juni 1978, p. 8-18. Voorts de bijdragen in de in haar geheel aan *De toekomst der religie* gewijde aflevering van Vestdijk Kroniek, nr. 30, december 1980. Ten slotte Josine W.L. Meyer, *Vestdijk en de religie*, in Tirade nr. 21, september 1958, p. 273-278; en R. Marres, *Religie met en zonder toekomst*, in Tirade nr. 230, november 1977, p. 641-650.

Theun de Vries, 1938 (Foto: Emmy Andriesse)

enigszins, maar vooral De Vries te plaatsen in het veld van literaire meningen tijdens het interbellum.

In de verantwoording op *M. Nijhoff, wandelaar in de werkelijkheid* schreef De Vries dat zijn beschouwingen ten doel hadden de samenhang tussen literatuur en sociale werkelijkheid te onderzoeken (p. 11). Juist over dat uitgangspunt verschilde Vestdijk met hem van mening.

Het was een standpunt dat De Vries pas gaandeweg de jaren dertig ging huldigen. In een van de interviews die Jan Boelens met Theun de Vries had, zegt de laatste over zijn literaire werk: ‘In mijn thematiek moet altijd een episch element zitten: mijn identificatie met epische situaties en personen gaat door mijn verbeeldingskracht en niet door mijn “biografie”. Dit episch element is sterk bevorderd door het feit dat ik omstreeks 1933 ben gaan nadenken over het socialisme en dat ik in 1936 lid werd van de communistische partij [...].’[2]

Tijdens de eerste maanden van 1933 maakte De Vries naar eigen zeggen een crisis in zijn gevoels- en gemoedsbestaan door, 'n crisis die nog eens versterkt werd door de gevoelens van machteloosheid die hem bevingen bij het aanschouwen van de opkomst van het Duitse nationaal-socialisme. In dezelfde tijd werkte De Vries aan zijn roman *Doctor José droomt tevergeefs* , die juist de ‘humaniteit’ als thema had. In De Gids van oktober 1933 veroordeelde Martinus Nijhoff het boek als ‘een verhit en op vele plaatsen ongeloofwaardig boek’. Nijhoff verweet De Vries er niet in geslaagd te zijn de tendenz van zijn roman literair voldoende vorm gegeven te hebben, en eindigde zijn bespreking met de woorden: ‘Zijn programma heeft hem parten gespeeld, en hem ongevoelig gemaakt voor het onvervangbare dat een schrijver al schrijvend beleven kan.’[3]

Dat was een verwijt dat De Vries wel moest treffen, niet omdat zijn roman tendenzkunst genoemd werd - want dat element had De Vries er bewust ingebracht -, maar omdat hij zelf in april 1931 in een bespreking van een tweetal romans door Jef Last tendenz nadrukkelijk ondergeschikt maakte aan literaire waarde. Hij schrijft in die bespreking nl.: ‘Schrijft men tendens - zeer goed; iedere binnen haar grenzen gehouden tendens heeft niet alleen reden van bestaan, maar zal, om de breedere menschelijkheid, die er in verwerkt en opgenomen is, de artistieke waarde verdiepen en verhelderen [...]’, om vervolgens Jef Last te gispen, omdat ‘hij een *ideaal* dient, terwijl hij er maar één heeft: n.l. goede kunst te maken.’[4] Niettemin prees De Vries Last en sprak hij de wens uit dat Last beide idealen nog eens op een hoger plan zou versmelten. Daaruit blijkt wel al een streven naar een in de maatschappij wortelende kunst.

Jef Last was het ook die de wending van De Vries naar het communisme mede op gang bracht door De Vries te berichten ‘over grote en beslissende kenteringen

2 *Gesprekken op donderdag. Theun de Vries praat met Jan Boelens* , Amsterdam, 1981, p. 31-32.
3 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk* , dl. 2, Den Haag/Amsterdam, 1962, p. 762, p. 763.
4 Theun de Vries, *Een linksch-socialistisch novellist*, in Critisch Bulletin jg. 2, afl. 4, april 1931, p. 111, p. 112.

in de sfeer cler internationale letteren'[5] en door uitvoerig met hem te spreken over het socialisme.[6]

Aan Jef Lasts tijdschrift Links Richten zou De Vries desondanks slechts één maal meewerken, en wel in augustus 1933 met het lange, epische gedicht *Johnnie*. Die bijdrage werd overigens in een recente studie afgedaan met de opmerking dat 'na Du Perron Theun de Vries de tweede *burgerlijke* [curs. v.F.] auteur die in Links Richten schrijft' was.[7] Al eerder, in 1931, had Jef Last zelf de mening uitgesproken dat, wat 'bij deklamatie, op een arbeidersvergadering werkt als een zweepslag op Victor E. van Vriesland [werkt] als ulevellen-rijmen en de bekroonde nachten[8] van Theun de Vries maken ons onpasselijk als een glaasje lauw water.'[9]

Bleek uit De Vries' artikel *Een linksch-socialistisch novellist* al een beginnende bezinning op de relatie tussen literatuur en maatschappij, het was niet zijn eerste uiting op dat gebied.

In januari 1930 was de eerste aflevering van het door Anthonie Donker (ps. van N.A. Donkersloot) opgerichte tijdschrift Critisch Bulletin verschenen. Donkersloot stond een driemanschap voor ogen, waarvan, blijkens zijn correspondentie met Theun de Vries, naast hemzelf Roel Houwink en De Vries deel uit zouden maken. Op 11 maart 1930 schreef hij aan De Vries: 'Zelf ga ik een zeer strenge critische campagne erin [d.i. in Critisch Bulletin, v.F.] beginnen [...] Bij die campagne hoop ik op de steun van enkele menschen, o.a. zeer positief op die van jou [...].' Een kleine maand later, op 9 april, lichtte hij toe waarom hij De Vries tot het driemanschap toeliet: '[...] ik bedoelde er alleen mee, dat we alle drie de drang hebben naar een algemeener levensbepaling door de literatuur heen en aan het zien van een boek als tijdsfenomeen tevens of zelfs vooral [...].'[10]

Met zijn brief van 6 maart 1930 aan Nico Donkersloot ging Theun de Vries in op diens opmerkingen, door onder meer te schrijven: 'Is de critiek der "aesthetisch-vitalistische" richting nog van waarde? Waartoe dient al het geschrijf over vormkracht, over het inwendig leven van het vers, als daarnaast niet een breede en omvattende aesthetica staat?' En over de richting van die esthetica luidt het: 'Ik verwacht binnen niet te lange jaren een nieuwe "formatie". Door tijd en nood gedwongen, zullen er velen (of wellicht enkelen) hetzelfde zeggen, wat wij nu zeggen, en de grond van hun leven en kunst ververschen, omspitten. Mijn boekje "De vervreemding" [1928] is een uiting van dien desolaten geest, waarvan ik nu op 't oogenblik huiver en die ik verfoei.'

5 Theun de Vries, *Meester en vrienden. Literaire leerjaren* , Amsterdam, 1962, p. 136.
6 *Gesprekken op donderdag*, p. 41.
7 Marie-José Buck e.a., *Links Richten tussen partij en arbeidersstrijd* , Nijmegen, 1975, p. 302; deze studie werd door Theun de Vries besproken in De Nieuwe Linie van 12 november 1975.
8 Bedoeld is de in de zomer van 1930 met de Dom-prijs van het tijdschrift De Gemeenschap bekroonde bundel *Westersche nachten* (1930).
9 Jef Last, *Revolutionaire poëzie*, in Den Gulden Winckel jg. 30, nr. 351, maart 1931, p. 51.
10 Zie nader over Donkersloots opvattingen: S.A.J. van Faassen, *Jan Romein & Anthonie Donker. Twee linkse intellectuelen en het probleem van het engagement*, in Bzzlletin nr. 81, december 1980, p. 37-42.

Eén van De Vries' eerste principiële uitingen in die richting is zijn bespreking van de door D.A.M. Binnendijk in 1930 verzamelde bloemlezing uit de Nederlandse poëzie na 1918, *Prisma*, waarvan vooral de inleiding nogal wat commotie verwekte.[11] Menno ter Braak noemde in zijn kritiek op deze bloemlezing Martinus Nijhoff als inspirator van Binnendijks, in zijn ogen verwerpelijke opvattingen, Theun de Vries wijst op zijn beurt Marsman als de kwade genius aan. De Vries zou later zijn verhouding tot Marsman schetsen als een strijd[12], zodat er bij het lezen van het volgende rekening gehouden dient te worden met een zekere overdrijving. Hij schreef dan in zijn bespreking van *Prisma*: 'De theorie van het "inwendig leven van het vers", die Nijhoff met een zeker vivisectorisch raffinement zeer geniaal in het leven geroepen heeft, en die haar onmiskenbare waarde heeft als bijdrage tot de philosophie der kunst, is anderzijds aanleiding geworden tot een serie monstrueuze vergissingen. Wij zien n.l. het onrustbarend verschijnsel, dat een zekere richting van jongeren zich met geestdrift deze zeer bruikbare formule heeft toegeëigend, en, daarmede gewapend, dogmatisch en scholastisch de poëzie tracht te verklaren [...]. Om man en paard te noemen - wanneer de kunstcritiek, die in de Vrije Bladen door Marsman en enkelen volgeling [sic] wordt gebezigd als de eenig-normatieve ter wereld, zich al krampachtig toespitst op de artistieke gegevens, die uit het kunstwerk zijn te halen [...] dan is het leven vervangen door een formule ("vitaliteit") en de kunst door een ars geometrica ("vormkracht"), waaruit ieder plastisch principe is weggevallen; *dan is de critiek losgemaakt van de werkelijkheid*.'[13]

Met De Vries tweede principiële uiting, zijn in januari 1934 verschenen *Proefbalans 1934*, voltrok de scheiding der geesten zich compleet. Ik wijs er voor de volledigheid op dat in hetzelfde jaar De Vries' eerste revolutionaire roman, *Eroïca*, verscheen, die hij zelf later als mislukt beschouwde.[14]

In deze *Proefbalans*, door De Vries zijn 'eerste revolutionaire geloofsbelijdenis' genoemd[15], nam De Vries tamelijk luidruchtig afscheid van de literatuur die Marsman, Binnendijk, Ter Braak, Du Perron e.t.q. voorstonden. De Vries kwam tot de slotsom: 'Een bloem leeft, maar niet zonder wortelstok; de geest werkt, maar niet zonder lichaam; de literatuur stijgt, maar niet zonder idee. Deze grondwaarheden hebben de mannen van 1900 vergeten, of gepersifleerd. Toen deze generatie [...] de erfenis der vaderen aanvaardde, heeft men gedaan, alsof men ze verachtte, terwijl men ze in werkelijkheid piëteitvol heeft verdeeld [...]. Waarom had men in 1920 niet den moed, om het heele boedeltje in de vuilnisbak te gooien [...]. Waarom aanvaardde men de literatuur van voorgangers, terwijl men alleen den vorm een weinig verboog naar eigen expressionistischen smaak? En waarom

11 Zie: L. Mosheuvel, *De historische context van Prisma*, in Studia Neerlandica jg. 1, afl. 3, 1970, p. 77-94.
12 Theun de Vries, *Jaren met Marsman*, in Criterium jg. 1, afl. 8/9, september 1940, p. 517.
13 Theun de Vries, *Een bloemlezing!*, in De Stem jg. 11, afl. 5, mei 1931, p. 480, p. 481.
14 Zie: *Meesters en vrienden*, p. 140-141; en Em. van Loggem, *In gesprek met Theun de Vries*, in Den Gulden Winckel jg. 37, afl. 7/8, juli/augustus 1938, p. 4.
15 *Gesprekken op donderdag*, p. 41.

bleef men trouw aan den wézenlijken inhoud, aan het individualistisch gefraseer van god, vrouw, natuur en dood [...]. Het lachwekkende monstrum van een cultuurloze troep, die voor cultuur strijdt, en zich beroept op haar critische zin, haar smaak, haar puristisch levensgevoel - zoo zal de toekomst deze museumstukken in het jaar 2000 of daaromtrent per dissertatie uit het stof moeten halen, waaronder men bezig is, zichzelf nu reeds te bedelven.'[16]

In socialistische kring werd De Vries' *Proefbalans 1934* met instemming begroet: de opvolger van Links Richten, het tijdschrift Links Front, nam althans De Vries' artikel in zijn geheel in de februari-aflevering over. In de kringen rond het tijdschrift Forum echter ontstak een kleine storm. Voor E. du Perron was De Vries' artikel aanleiding zich als medewerker van Den Gulden Winckel te laten schrappen,[17] terwijl het tevens voor hem aanleiding was Menno ter Braak, zijn mederedacteur van Forum, aan te sporen Theun de Vries namens hun tijdschrift van repliek te dienen, want: 'De begripsverwarring van Theun moet worden gereleveerd; tegenover de museum-stukken die hij van "ons" maken wil, geldt één woord: *zij* zijn een collectie collectieve *mode*-auteurs. Dit alles nog zonder te spreken van den *rang* van hun producties, die er bij het publiek zoo mooi ingaan! Als wij hierop niet antwoorden, alleen maar smalend glimlachen, zijn wij inderdaad een partij oude pruiken [...]. Deze "denker" moet een paar grondige argumenten terug krijgen, - altijd afgescheiden van het feit dat hij leeren moet een kunstenaar te onderscheiden van een boekenleverancier.'[18]

Ter Braak zou de gevraagde grondige argumentatie leveren met zijn artikel *Kleiner Mann, was nun?* in februari 1934 in Forum.

De breuk was definitief; dat ze ook bewust gewenst was, blijkt uit een op 27 november 1933 in Het Vaderland verschenen berichtje dat De Vries om principiële redenen zijn medewerking aan Critisch Bulletin had stopgezet; De Vries gaf later zelf als verklaring daarvoor, dat er wellicht in Critisch Bulletin 'diverse dingen voorkwamen, die mijn verontwaardiging wekten, of ook anders: dat Donkersloot bepaalde kritieken mijnerzijds begon te weigeren, omdat ze hem te radicaal waren.'[19]

Het is opvallend dat De Vries in zijn afwijzing van de contemporaine literatuur niet Vestdijk betrok, hoewel daardoor diens nauwe betrokkenheid bij Forum alle aanleiding toe zou zijn geweest: Ter Braak, bij voorbeeld, zag in 1932 in Vestdijk zelfs de rechtvaardiging van het bestaan van Forum. Maar daartegenover staat dat Vestdijks band met Forum altijd wat zonderling, althans van zijn kant, is geweest.[20]

Als De Vries in 1968 zijn confrontatie met Vestdijk herneemt, en hem door-

16 Theun de Vries, *Proefbalans 1934*, in Den Gulden Winckel jg. 33, nr. 385, januari 1934, p. 1-2.

17 E. du Perron, *Brieven* , dl. 4, Amsterdam, 1978, p. 429.

18 Menno ter Braak & E. du Perron, *Briefwisseling, 1930-1940* , dl. 2, Amsterdam, 1964, p. 293-294.

19 Menno ter Braak & E. du Perron, *Briefwisseling*, dl. 2, p. 505-506.

20 Zie: J.J. Oversteegen, *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen* , Amsterdam, 1969, p. 447; en Jaap Goedegebuure, *Vestdijk als Forumredakteur*, in *Reisgidsen vol Blauwbaarden en Belluno's. Opstellen over S. Vestdijk en anderen aangeboden aan Dr. H.A. Wage* , Leiden, 1976, p. 10-16.

vraagt naar diens mening over schrijverschap en engagement, zegt die ten leste: [...] de skepsis ten aanzien van mijn eigen 'machtsmiddelen' doet mij al die dingen min of meer als buitenstaander beschouwen.'[21]

Wat maakte overigens dat De Vries voor Vestdijk een uitzondering maakte? Dat is tamelijk nauwkeurig geboekstaafd, omdat De Vries zich bij herhaling heeft uitgesproken over de ambivalente houding die hij ten opzichte van Vestdijk en zijn werk had. In oktober 1936, bij voorbeeld, droeg De Vries zijn opstel *De literaire verschijning van S. Vestdijk* bij aan De Stem. In dat opstel brengt hij een tweedeling aan in Vestdijks werk, een tweedeling die exact overeenkomt met die in zijn eigen waardering van Vestdijk, nl. een tussen de 'overpersoonlijke vorm' - en De Vries denkt dan met name aan de Anton Wachterromans -, enerzijds, en een 'geobjectiveerde vorm', anderzijds. Van de laatste acht De Vries *De dood betrapt* een treffend voorbeeld: 'Zo ontstonden er dan, op de grens van Vestdijk's zielsconflict en de historische werkelijkheid, gave, naar de vorm en inhoud meesterlijk geschreven verhalen, die persoonlijk zijn in ieder opzicht, maar het hinderlijk persoonlijke missen. Hier is gehoorzaamd aan de wetten van de romankunst. Hier bereikt Vestdijk, wat hij in principe steeds en overal had kunnen bereiken.'[22]

Het gaat niet aan om hier alle soortgelijke opmerkingen van Theun de Vries over Vestdijk op een rij te zetten, dat zou, omdat zijn oordeel over Vestdijk tamelijk consistent is, een saai beeld opleveren,[23] daarom wil ik op deze plaats alleen nog de aandacht vestigen op een samenvattende bespreking die De Vries in Het Volksdagblad, aan welk blad hij sedert januari 1937 als redacteur verbonden was,[24] van 4 december 1937 publiceerde onder de titel *S. Vestdijk, een der laatste burgerlijke onafhankelijken*. De Vries verwijt Vestdijk in dat artikel 'alleen een felle blik op de *zichtbare* resultaten van de maatschappelijke krachten [te hebben], een samenhang tussen deze en de onmiddellijke werkelijkheid, ontsnappen [sic] hem.'

Overigens noemde Theun de Vries na de oorlog Vestdijks gedicht *De boedelscheiding* uit de bundel *Rembrandt en de engelen* (1956) 'een groot sociaal poëem', want 'ook in Vestdijk openbaart zich vaak op onverhoedse en verraderlijke wijze een hart, een in volle, soms nagenoeg tranenzware geraaktheid kloppend mensenhart.'[25]

Dat overkwam Vestdijk dan zijns ondanks. Zo schreef hij in zijn *Drukkende*

21 Theun de Vries, *Hernomen konfrontatie met S. Vestdijk* , Amsterdam, 1968, p. 49.

22 Theun de Vries, *De literaire verschijning van S. Vestdijk*, in De Stem jg. 16, afl. 10, oktober 1936, p. 974. *De dood betrapt* , in 1935 verschenen bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam, bevat de volgende verhalen: *Het veer, Drie van Tilly, Parc-aux-cerfs, Barioni en Peter, Het steenen gezicht* en *Ars moriendi*.

23 Zie bijv. *Uiteenzetting met Vestdijk*, in De Stem jg. 20, afl. 3, maart 1940, p. 270-285, en afl. 4, april 1940, p. 395-406 (later gebundeld in *Vox humana*, Arnhem, 1946, p. 88-105); en *De pastorale in de verzetsliteratuur*, in Vestdijk Kroniek nr. 3/4, maart 1974, p. 57-59.

24 Het Volksdagblad was de opvolger van De Tribune, en de voorganger van De Waarheid; zie: H.J. Scheffer, *Het Volksdagblad. Arbeidersbeweging en dagbladpers* , Den Haag, 1981, p. 196; en L.E. Winkel, *De ondergrondse pers, 1940-1945* , Den Haag, 1954, p. 364-370.

25 Theun de Vries, *In opdracht van het hart*, in Critisch Bulletin jg. 23, afl. 6, september 1956, p. 254, p. 250.

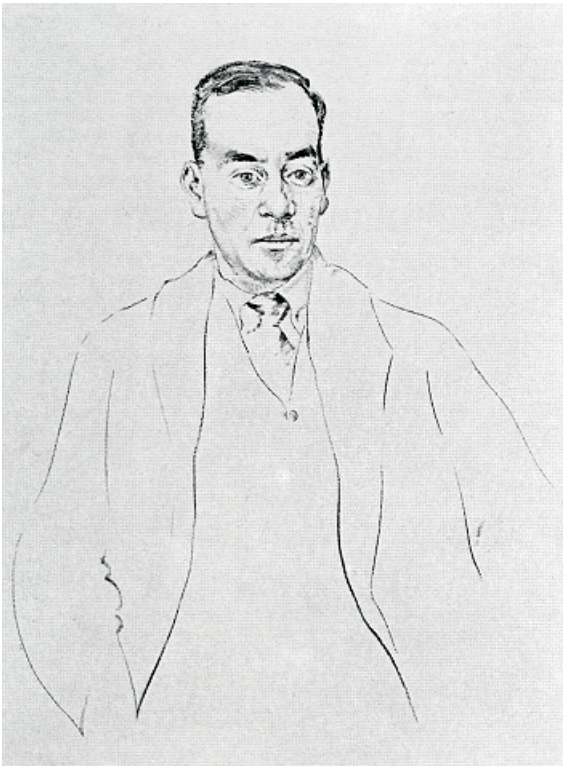

Portrettekening uit 1935 van Martinus Nijhoff door Valentijn van Uytvanck, in november 1936 verschenen in De Stem ter illustratie van S. Vestdijks artikel over Nijhoff, 'Hedendaagsch Byzantinisme'

idealen over ‘de nederlaag tegen de bedrieglijke kunsten der taal, die ons voornemens opdringt welke wij zónder de taal nooit zouden hebben opgevat’, een nederlaag die veroorzaakt wordt door de retoriek van onze woorden en door de incantatie, zoals Vestdijk dat hier, maar bij voorbeeld ook in zijn brief van 7 september 1941 aan D.A.M. Binnendijk (zie p. 51) belieft te noemen. Een bladzijde verder in hetzelfde essay spreekt Vestdijk van ‘de dwaling, dat het *mogelijk* is een goed mens te worden, of het leven te aanvaarden, precies zoals het geschreven staat [...]. Idealen, men vergeet het steeds weer, zijn geen omschrijvingen van een mogelijk gedrag, maar zeer verre limieten, zeer verre en generaliserende grensbepalingen van een streven [...].[26]

Anderzijds had Vestdijk op zijn beurt wel enige, met de nodige reserves omklede waardering voor De Vries' sociaal-realisme,[27] zoals na te lezen in zijn besprekingen van *Stiefmoeder aarde* (1936) en *Het rad der fortuin* (1938).[28] Hij bleef zich echter verzetten tegen De Vlies' maatschappelijke visies, zoals De Vries in een in memoriambijdrage zich herinnerde.[29]

Een dergelijk verweer sprak ook uit Vestdijks tegenwerpingen tegen Theun de Vries' *M. Nijhoff, wandelaar in de werkelijkheid* , dat als volgt door De Vries werd ingezet: ‘Uiteraard speelt mijn onderzoek zich af binnen concentrische cirkels: de sfeer van het intellect, dat nog bevangen is in de waan, dat het klasse-karakter van de hem omringende maatschappij met al zijn goed gekende misères een natuurlijke staat van zaken uitmaakt, en binnen deze sfeer wederom die van het literaire herscheppen dezer klasse-werkelijkheid.’ (p. 16). En als De Vries aan zijn conclusies toe is, schrijft hij: ‘Marxistische literatuurcritiek kan en zal [...] nooit alleen bestaan uit een analyse van literaire vormen, een onderzoek naar de totstandkoming van het kunstwerk als sociaal verschijnsel en de mate, waarin het aan zijn aesthetische opzet beantwoordt, maar een onderzoek betekenen van de *levensvorm*, nauwkeuriger gezegd van de meerdere of mindere mate van sociale progressie, die het kunstwerk laat doorschemeren.’ (p. 110).

Op 27 oktober 1943 schreef Vestdijk aan Theun de Vries over diens essay: ‘Over het uitgangspunt zou veel te zeggen zijn [...]. Waar ik de sociale *bepaaldheid* van poëzie volmondig toegeef, daar twijfel ik toch nog steeds ten zeerste aan het recht om ook de *waarde* van poëzie op deze wijze te bepalen. Er is niets dat mij bewijst [- en hier raakt de discussie over Nijhoff heel duidelijk die over *De toekomst der religie* en datgene wat Vestdijk in *Drukkende idealen* uitsprak -], dat in een harmonische samenleving de poëzie *beter* zou worden, en niet b.v. geheel zou verdwijnen [...].’ (*Brieven*, p. 111). De Vries' reactie op Vestdijks brief behoort tot de niet

26 S. Vestdijk, *Essays in duodecimo* , Amsterdam, [1952], p. 17, p. 18.

27 Zie voor De Vries' sociaal-realisme het interview dat Margreet Onrust hem afnam: *Theun de Vries over schrijversschap en socialistisch-realisme*, in Komma, Tijdschrift voor Politiek en Sociaal Onderzoek jg. 2, afl. 2, september 1981, p. 41-52.

28 Resp. *Lyrische inventaris* en *Schematisme der boeren*, beide in *Muiterij tegen het etmaal* , dl. 1, Den Haag, ^{2}1947, p. 118-120 en p. 120-125.

29 Theun de Vries, *Vestdijk: het tragisch individualisme*, in Pen Kwartaal nr. 6, juli-september 1971, p. 8.

bewaard geblevene, maar zijn standpunt is uiteraard goed af te lezen aan zijn essay zelf; in elk geval bracht De Vries' reactie Vestdijk tot de volgende, hem tekenende opmerking: ‘Ik bevind mij er altijd goed bij het sociale en het individueele niet als twee gescheiden *gebieden* te beschouwen, maar als twee *gezichtpunten* die men overal met evenveel recht op kan toepassen [...]. Het eene komt nooit zonder het andere voor, maar men kan beurtelings van het eene en het andere abstraheren.’ (*Brieven*, p. 113).

In de bespreking die Vestdijk aan De Vries' essay wijdde in Het Parool van 25 mei 1947, herhaalt hij zijn bezwaar door te zeggen: ‘Niemand weet, of het activeren van het besef van de klassestrijd het dichterschap in alle denkbare gevallen ten goede komt’[30] en verwijt hij De Vries dogmatisme.

De Vries' visie op Nijhoff zou door Vestdijks opmerkingen geen verandering ondergaan. In het opstel *Nijhoff's experiment* dat hij bijdroeg aan een bij de verschijning van Nijhoffs *Verzameld werk* [31] verschenen essaybundel zou hij zijn opvattingen nog eens herhalen; zo ook in zijn in 1976 gepubliceerde *Martinus Nijhoff: de eenvoud en de complicatie*.[32] Dit blijvend verschil van mening mag verantwoordelijk worden gesteld voor de verwijdering die er na oorlog tussen Vestdijk en De Vries plaats vond: Vestdijks scepticisme en relativisme tegenover De Vries' daadkrachtig streven naar verandering. Om de laatste ook het laatste woord te gunnen: ‘[...] eerlijk gezegd sta ik vrij sceptisch t.a.v. de uitwerking van geschriften op menselijke aktiviteit, zolang immers het overtuigde woord niet de aanloop is tot de overtuigde daad.’[33]

S.A.J. van Faassen

30 Opgenomen onder de titel *Dichter in de klassewereld* in *Zuiverende kroniek* , Amsterdam, [1956], p. 198-200.

31 Theun de Vries, *Nijhoff's experiment*, in C. Bittremieux e.a., *Martinus Nijhoff* , Den Haag/Amsterdam, 1954, p. 104-112.

32 Theun de Vries, *Martinus Nijhoff: de eenvoud en de complicatie*, in Bzzlletin nr. 34, maart 1976, p. 13-15.

33 Theun de Vries, *Woord en daad*, in Maatstaf jg. 16, afl. 11/12, februari/maart 1969, p. 821.

S. Vestdijk, 1939 (Foto: E. van Moerkerken)

4B

Amsterdam[,] 19.7.'40

Zeer geachte Heer Vestdijk,

Ik ben U dankbaar voor Uw bereidwilligheid, om eens een persoonlijke kennismaking aan te knopen. Laat ons hopen, dat het in een serene herfst valt (al vrees ik erg voor de serenitas); misschien kunnen we dan over de politieke constellatie nog diverse nieuwe aspecten in ogenschouw nemen.

Ik ben vol bewondering voor de ongeschokte manier, waarop U doorwerkt, en ik heb met de grootste belangstelling kennis genomen van Uw mededelingen over 'Rumeiland'[1] en Aktaion.[2] Het eerste lijkt mij naar wat U ervan vertelt, ook erg geschikt voor de U.S.S.R. - Men heeft daar een gloeiende haat tegen de Britten en de Britse hypocrisie (zoals U ook wel begrepen hebt uit de Sowjetpolitiek sinds verleden jaar). - Wat eventuële vertalingen betreft... men vertaalt daar altijd rechtstreeks, zodat Het Vijfde Zegel ook niet anders dan uit het Nederlands zou worden vertaald.[3]

In verband met mijn vluchtgeruchten (waar ze vandaan komen, weet ik niet, want ik heb geen geld om te vluchten, maar voel er daarenboven ook geen snars voor) moet ik U nog iets melden, wat U misschien in de tussentijd ook al hebt gehoord, n.l. dat Marsman en Tjerk Bottema (de schilder) bij een poging, om per schip

1 De eerste druk van *Rumeiland. Uit de papieren van Richard Beckford, behelzende het relaas van zijn lotgevallen op Jamaica, 1737-1738* verscheen in november 1940 bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam. In Groot Nederland jg. 38, dl. II, afl. 9, september 1940, p. 719-727, verscheen het fragment *Dichter of piraat* als voorpublikatie, in Criterium jg. 1, afl. 10, oktober 1940, p. 655-665, vervolgens het fragment *Zeeschildpadden, slangen en bloedhonden*. Vestdijk schreef over *Rumeiland* aan Theun de Vries: 'Het is een soort "piratenroman" (waar geen piraat in optreedt overigens), met nogal wat critiek op het Engelsche karakter, speciaal de Engelsche hypocrisie. Dit overigens geheel ongewild, want tijdens het schrijven, heb ik meer aan de Hollandsche hypocrisie gedacht; maar zooals de conjunctuur nu is, heb ik er niet het minste bezwaar tegen, dat de "tendenz" in die richting wat wordt aangedikt, bij een eventueele vertaling, in het prospectus b.v.' (*Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries,* p. 12). Een Russische vertaling van *Rumeiland* is niet verschenen.

2 De eerste druk van *Aktaion onder de sterren. Roman uit het voor-Homerische Griekenland* verscheen in het najaar van 1941 bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam. In Groot Nederland verschenen in januari t/m november 1941 voorpublikaties uit deze roman. Van *Aktaion onder de sterren* is evenmin een Russische vertaling verschenen. *Aktaion onder de sterren* zou door De Vries in zijn artikel *Aktaion of de mythe van de kunstenaar* besproken worden in De Vrije Katheder jg. 5, no. 19, 17 augustus 1945, p. 124-125; ook in zijn artikel *Vestdijk vernieuwd* in De Vrije Katheder jg. 6, no. 25, 25 oktober 1946, p. 387, zou De Vries aandacht aan *Aktaion onder de sterren* besteden.

3 De eerste druk van *Het vijfde zegel. Roman uit het Spanje der inquisitie* was in 1937 verschenen bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam. In november 1939 verscheen ervan een geautoriseerde vertaling door Annie Gerdeck-de Waal bij het Rudolf M. Rohrer Verlag te Brünn, Wien & Leipzig. Vestdijk schreef over die vertaling op 18 juli 1940 aan De Vries: 'Wanneer u er eenigen invloed op kunt uitoefenen t.z.t., zou het prettig zijn, wanneer Het Vijfde Zegel direct uit het Hollandsch [in het Russisch] vertaald werd. De Duitsche vertaling is niet al te best, en ik vrees, dat er, over 2 schakels, te veel verloren gaat.' (*Brieven,* p. 12).

vanuit Portugal naar Z. Afrika te vertrekken, zouden zijn omgekomen. Dit gerucht is hier zeer hardnekkig; Marsman's vrouw zou in een Engels hospitaal liggen.[4]

Ik heb werkelijk het gevoel, dat we de ondergang van het avondland nu meemaken, in de nuchterste, reëelste zin. Mensen en dingen, die een bepaalde toon aangaven, verdwijnen. Dat, wat ons beloofd wordt, is niet erg aanmoedigend. Men vraagt zich wel eens af, of het de moeite waard was, dat we hier 'in het hartje van de Westeuropese cultuur' zijn geboren en grootgeworden. Waarom was mijn grootvader geen boer in Bessarabië?

Ik heb momenteel niets liggen voor Groot-Nederland,[5] maar zal, als ik iets produceer, heel gaarne dit ter inzage sturen. Overigens moet U daarover beslissen, geheel onafhankelijk van het feit, of ik enkele gebrekkige pogingen aanwend, om Uw werk in het buitenland verder bekend te maken. Ik werk nogal ongelijk; soms ben ik er wel eens naast, en ik ben er dan alleen maar mee gediend, dat men mij de waarheid vertelt.

Wat De Freule betreft[6] ... ja, ik vind het verhaal niet zo heel erg slecht, maar ik moet langzamerhand leren, om op een andere manier te schrijven, en óok over andere dingen. Ik overweeg een kleine roman, die in de 2e helft van de vorige eeuw

4 Op 20 juni 1940 scheepte H. Marsman zich met nog achttien andere Nederlandse vluchtelingen te Bordeaux in op een klein motorschip, de Berenice, met als reisdoel Zuid-Afrika waar op dat moment al Jan Greshoff woonde. De dag daarop werd het schip door een Duitse torpedo tot zinken gebracht; alleen mevrouw R. Marsman-Barendregt werd gered. Aan boord bevond zich ook de schilder Tjerk Bottema (1882-1940), die eveneens verdronk (cf. Pieter A. Scheen, *Nederlandse beeldende kunstenaars, 1750-1950* , deel A-L, 's-Gravenhage, 1969).
In zijn artikel *Jaren met Marsman* in de in haar geheel aan de nagedachtenis van Marsman gewijde aflevering van het tijdschrift Criterium, jg. 1, afl. 8/9, september 1940, p. 501-517, zou Theun de Vries zijn herinneringen aan Marsman opschrijven met gelijktijdige publikatie van de door Marsman met hem gevoerde correspondentie.

5 Vanaf 1 januari 1936 vormde Vestdijk tezamen met Jan Greshoff, Jan van Nijlen en, tot diens dood op 23 juni 1936, Frans Coenen de redactie van het literaire tijdschrift Groot Nederland. In 1940 woonde Greshoff in Zuid-Afrika; Jan van Nijlen had altijd al weinig bemoeienis gehad met de redactionele zaken, zodat Vestdijk de voornaamste redacteur was, bijgestaan door Arthur E. van Rantwijk als secretaris. Vestdijk zou, in naam, tot mei/juni 1943 redacteur van Groot Nederland blijven; het tijdschrift werd daarna nog voortgezet tot juli 1944, waarna de verschijning werd gestaakt. Buiten een opstel over Dostojewski (zie brief 9B n. 9), zouden slechts Theun de Vries' verhaal *Een mislukkeling* en een aantal door hem vertaalde gedichten van Robert Louis Stevenson in Groot Nederland gepubliceerd worden, alle in augustus 1941.

6 De novelle *De freule* verscheen in 1940 bij Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij te Arnhem; in het colofon van deze uitgave staat vermeld: 'De novelle "De Freule" begonnen in 1937 en in 1939 voltooid, maakt deel uit van de kroniek van het geslacht Wiarda, waarin voorts nog de novelle "De Bijen zingen" en de romans "Stiefmoeder Aarde" en "Het Rad der Fortuin" verschenen zijn.' *De freule* verscheen voor het eerst in De Stem jg. 19, afl. 10, oktober 1939, p. 956-981.

in Harlingen in een kapiteinsmilieu speelt.[7] Maar het zal niet op Ina Damman c.s. lijken;[8] ons verschil is geloof ik net het verschil tussen Marx en Freud!

Ik hoop U t.z.t. te berichten, wanneer ik graag in Doorn kom.

Hartelijk
Uw:
Theun de V.

9B

Amsterdam[,] 4-12-'40

Beste Vestdijk,
Dank voor je kaart. Ik zal my utmost doen, om voor Kerstmis een artikel over D. te schrijven.[9]

7 Bedoeld is de in 1952 bij Van Loghum Slaterus te Arnhem verschenen roman *Anna Casparii of Het heimwee,* het eerste deel van de cyclus De Fuga van de Tijd. In *Gesprekken op donderdag. Theun de Vries praat met Jan Boelens* (Amsterdam, 1981, p. 31) zegt De Vries over deze roman: 'Eén keer heb ik een roman geschreven over een burgerlijke familie, kleine reders en zakenlui in Harlingen, *Anna Casparii*. Door toeval kende ik Harlingen uit mijn jeugd; ik had er familie wonen. Met een familielid [...] heb ik veel over Harlingen gesproken. Hij gaf mij een geestig en half-satirisch beeld van die bourgeoisie in een Fries havenstadje, zodat ik op sociologische gronden geïnteresseerd werd in het leven van die mensen [...].' In een in De Volkskrant van 6 oktober 1981 afgedrukt interview voegde De Vries daaraan nog toe: 'In de tijd dat ik Vestdijk heb leren kennen liep ik rond met het idee van de "roman gigantesque" [...]. Daarna ben ik begonnen met een serie "De fuga van de tijd". Dat had mijn *Rougon-Macquart* moeten zijn. Nou, dat is het niet geworden. Het had een roman moeten zijn die eigenlijk mijn eigen levensgang, maar dan uitgebreid, meer naar de negentiende eeuw toe, zou weergeven [...]. Ik dacht aan een cyclus van zo'n 15, 16 romans.'

8 *Terug tot Ina Damman. De geschiedenis van een jeugdliefde* verscheen voor het eerst in november 1934 bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam. Deze roman is het derde deel van de auto-biografische Anton-Wachtercyclus, gebaseerd op het omvangrijke en pas ná Vestdijks overlijden op 23 maart 1971, in september 1972 voor de eerste maal gepubliceerde manuscript *Kind tussen vier vrouwen. Kroniek van een jongensleven* . Evenals *Sint Sebastiaan. De geschiedenis van een talent* (1939, Anton-Wachterromans 1), *Surrogaten voor Murk Tuinstra. De geschiedenis van een vriendschap* (1948, Anton-Wachterromans 2), en *De andere school. De geschiedenis van een verraad* (1949, Anton-Wachterromans 4) is de plaats van handeling in *Terug tot Ina Damman* gesitueerd in Vestdijks geboorteplaats Harlingen (zie Nol Gregoor, *Simon Vestdijk en Lahringen. De biografische achtergronden van de Anton Wachter-romans,* Amsterdam-Den Haag, 1958; en R. Marres, *Over 'Terug-tot Ina Damman' en de andere Anton Wachter romans van Simon Vestdijk* , Amsterdam, 1981, p. 165-171).

9 Op 4 november 1940 had Vestdijk aan De Vries meegedeeld dat Groot Nederland in februari van het volgend jaar een speciale aflevering zou wijden aan Dostojewski, en had hij De Vries uitgenodigd een bijdrage voor dat nummer te leveren. Op 30 december d.a.v. bedankte Vestdijk voor de toezending van De Vries' essay (*Brieven,* p. 13 en p. 17).
Met Theun de Vries' artikel *De moderne Dostojefskij* zou Groot Nederland jg. 39, dl. I, afl. 2, februari 1941, openen (p. 81-91). Naast De Vries' bijdrage bevatte deze aflevering over Dostojewski bijdragen van Vestdijk zelf, *Het schuldprobleem bij Dostojewski* (p. 109-119), en van D.T. Spronk (ps. van A.S. de Leeuw) en D.A. de Graaf. Het opstel van Vestdijk werd opgenomen in *De Poolsche ruiter,* Bussum, 1946, p. 53-61.

Inmiddels heb ik je boek over Verwey[10] en ook De Zwarte Ruiter van de Gids ter recensie ontvangen.[11] Ik ben gisteren met Verwey begonnen en het heeft me een vrij slapeloze nacht gekost. Je schijnt bizonder prikkelend op me te werken (ik bedoel, in stimulerende zin); na de eerste 40 blz. moest ik ophouden, want je hele betoog wekte zoveel associatie's en eigen hardnekkige gedachten, dat mijn hoofd begon te tollen, met het gelukkige gevolg, dat je me weer uit mijn 'kuil' hebt getrokken, en ik weer allerlei dingen wil gaan doen. (Eenzelfde uitwerking had trouwens indertijd Lier en Lancet ook op me, dat zul je uit het essay wel gemerkt hebben.)[12]

Ik kan je nog niets over mijn mening zeggen, dan deze voorlopige, dat ik je methode en redenering verduiveld goed gevonden en lucide vindt, een absoluut nieuwe luciditeit t.o.v. Verwey, waarover eigenlijk in heel Nederland nog nooit objectief geschreven is, aangezien zijn adepten zich niet durfden verstouten tot het aanwijzen van de 'hiaten in de inspiratie', waar jij over spreekt, laat staan tot de nuttige en nodige sarcasmen, die men op zijn tijd voor deze Idee-drift voelen moet.[13] - Maar ik wil nu eerst het hele boek uitlezen, en stuur je wel een copy van de bespreking. - O ja, nog wel dit: over Gorter, Boutens en Verwey als de

10 Bedoeld is *Albert Verwey en de Idee* dat in september 1940 bij A.A.M. Stols te Rijswijk verschenen was. Theun de Vries' bespreking, *Op jacht naar kristal*, waarin wel de lof maar niet de kritiek uit deze brief is verwerkt, zou verschijnen in Den Gulden Winckel jg. 40, afl. 6/7, juni/juli 1941, p. 1-5. De Vries' opmerking in *Brieven* p. 15, n. 14 en p. 17, n. 19 als zou de redactie van De Gids - voor wie deze bespreking oorspronkelijk bedoeld was - de bespreking hebben geweigerd, is maar ten dele juist. Weliswaar blijkt uit het typoscript van de bespreking zoals ze in Den Gulden Winckel verscheen en zoals ze bewaard is gebleven in de collectie-De Vries van het Nederlands Letterkundig Museum, dat ze oorspronkelijk voor De Gids bedoeld was, in dit periodiek is echter wel degelijk van de hand van Theun de Vries een bespreking van *Albert Verwey en de Idee* verschenen, en wel in de rubriek 'Bibliographie' van De Gids jg. 105, dl. I, afl. 3, maart 1941, p. 304-305.

11 *De zwarte ruiter* verscheen omstreeks september 1940 in de Prominentenreeks van L.J. Veen's Uitgevers-Maatschappij te Amsterdam. Theun de Vries zou het boek bespreken in De Gids jg. 105, dl. II, afl. 5, mei 1941, p. 222-223. De Vries' opmerking aan het einde van deze brief komt overeen met zijn oordeel aan het slot van de bespreking in De Gids.

12 Aan Vestdijks begin 1939 bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam verschenen essaybundel *Lier en lancet* wijdde De Vries in twee opeenvolgende afleveringen van De Stem een uitgebreide bespreking onder de titel *Uiteenzetting met Vestdijk,* en wel in De Stem jg. 20, dl. I, afl. 3, maart 1940, p. 270-285, en afl. 4, april 1940, p. 395-406. Het opstel werd door De Vries gebundeld in zijn *Vox humana*, Arnhem, 1946, p. 88-105.

13 In *Albert Verwey en de Idee* schreef Vestdijk onder meer: 'Hij philosofeert niet over de Idee, - hij exploiteert de Idee. Deze overgang - van de wereldziel naar een Noordwijker werkkamer - lijkt eenigszins abrupt, schijnt zelfs op egocentrisme, of Tachtiger "individualisme" te duiden.' (p. 25). En: '[...] Verwey wilde precies zóoveel van de Idee bewust maken als noodig was om zich als Ideeëndichter boven het dichterlijk vulgus verheven te kunnen voelen [...].' (p. 26).

na-Tachtiger splitsfiguren deel ik je karakteristiek niet,[14] vooral niet over Gorter, ten wiens opzichte je de oude legende-vorming verder verbreidt, als zou hij een ‘communistisch’ dichter zijn. Ook dit deel bracht mij blitzartig aan 't denken; ik voorzie de mogelijkheid, dat ik vroeger of later nog eens over Gorter wil schrijven, maar dan over den werkelijken Gorter, mislukt genie, mislukt massaleider, mislukt materialist, de tegenstander van Lenin, de Hollandse kankeraar en toch in aanleg een geweldenaar.[15] Ik weet toevallig veel interns van hem, zoals uit de aard der zaak spreekt, en ik kan waarschijnlijk beslag leggen op zijn geestelijk testament, dat bij een van de oude communisten in Nederland berust en dat nooit is gepubliceerd.[16] Maar dit alles terloops; je ziet, dat ik inwendig bubbel en borrel. En dat alles door jouw Verwey! - Je citaten (verderop, ik las ze bladerend) krijgen een relief, dat ik ze van tevoren nog niet had zien hebben. Maar nee, ik wil nu alle verdere oordeel opschorten tot na lezing van 't geheel!

Over den Zwarten Ruiter zal ik kort schrijven. Ik vind 't in je oeuvre interessant, maar niet van overwégend belang; bijna een stukje spel, zij het dan op jouw typisch levensniveau. Een soort staal uit je massa-voorraad (ook in andere dessins verkrijgbaar). Vergeef mijn babbelarij, ik houd al op en groet je,

van harte
je Theun de V.

Kom je nooit in Amsterdam?

14 Op p. 20-21 van *Albert Verwey en de Idee* had Vestdijk geschreven: ‘Zonder mij in het probleem te begeven in hoeverre deze drie namen [nl. Gorter, Boutens en Verwey] - zooals reeds gezegd in dit verband voornamelijk te beschouwen als typische vertegenwoordigers van genres - inderdaad een definitieve overwinning op het individualisme beteekenden [...], en met welke winst of verlies aan artistieke waarden deze overwinning gepaard ging, zou ik hier vooral willen wijzen op datgene wat de richting Boutens en Verwey gezamenlijk onderscheidt van die van Gorter: het element van mystische of philosophische zelfbezinning, dat bij den laatstgenoemde, hoewel uiteraard niet ontbrekend, geheel ondergeschikt blijft aan een sociaal-collectivistische dogmatiek, die alleen nog toetsing toelaat op de eigen rechtzinnige overtuiging.’

15 Aan Herman Gorter heeft De Vries nimmer afzonderlijke, kritische aandacht besteed.

16 Bedoeld is Dr. J.A.N. Knuttel (1878-1965). Over diens omgang met Gorter, zie Ger Harmsen, *Dr. J.A.N. Knuttel. Neerlandicus en communist,* in Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1968-1969, p. 144-164, m.n. p. 149ff. Een ‘geestelijk testament’ van Gorter is niet aangetroffen in de nalatenschap van Knuttel, die door Theun de Vries beheerd wordt. Mogelijk doelt De Vries op een van de volgende door Gorter geschreven programmatische brochures of artikelen: *Een verklaring van Herman Gorter* (1918), *Het opportunisme in de Nederlandsche Communistische Partij* (1921), of *Thesen voor de Internat.[ionale] Nederl.[andsche] commissie* (ca. 1920) (cf. Herman de Liagre Böhl, *Herman Gorter. Zijn politieke aktiviteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland,* Nijmegen, 1973, p. 211, p. 223 en p. 227-228). Alleen Gorters *Thesen* zijn werkelijk ongepubliceerd. Gorter stuurde ze aan W. van Ravesteyn ter rechtvaardiging van zijn van de officiële partijlijn afwijkende stellingname; het enig bewaard gebleven exemplaar van de *Thesen* bevindt zich dan ook in diens archief, dat bewaard wordt bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Gorter, die in 1927 overleed, brak echter reeds zeven jaar voordien, in 1920, met de Communistische Partij Holland, en om die reden ook met Knuttel en Van Ravesteyn; van een ‘testament’ kan dus hooguit vanuit communistisch gezichtspunt sprake zijn.

59A

25 Juli '43

Beste Simon,

Tegelijk hiermee stuur ik je de gebonden revisie van De Wolven.[17] De andere dingen, waarvan ik je sprak, stuur ik toch liever niet over de post. Ik reik die dezer dagen wel eens aan, ik moet toch bij je in de buurt zijn; anders geef ik ze wel af ter overhandiging.

Hoe vind je de jongste farce op het Forum Romanum?[18] De Griekse tragedie onder Latijnse hemel: Nemesis!! Hun tragedie - ons blijspel.

Hartelijks, ook aan Ans,
je Th.

63A

8. IX. '43

Beste Simon,

Mocht je met verloop van tijd 'De Wolven' uit krijgen - waarbij je je niet hoeft te haasten - dan zou mevr. Domisse,[19] Boschlaan 12, Doorn, het boek graag willen lezen. Ik was juist dezer dagen bij haar, en zij vroeg me er naar. Als Ans dus b.v. zo

17 Bedoeld is *Sla de wolven, herder! Roman uit de Babylonische voortijd,* die in 1946 bij Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij te Arnhem zou verschijnen. Van mei 1940, toen de roman nog *Vlucht en toevlucht* getiteld was, tot en met januari 1941 verschenen voorpublikaties van *Sla de wolven, herder!* in De Gids; in mei 1941 nog gevolgd door een voorpublikatie in De Stem.
In een brief van 2 november 1943 schrijft Vestdijk: 'Ans, die je *Wolven* leest, ontdekte de opdracht aan mij, die ik gewoonweg over het hoofd had gezien! Je zult misschien gedacht hebben, dat deze opdracht mij onverschillig liet; maar je weet nu de oorzaak van mijn zwijgen hierover. Ik ben er erg gevoelig voor!' (*Brieven,* p. 113). Bij de uitgave in boekvorm is de opdracht echter geschrapt.

18 Op 9 juli 1943 was de landing van de Geallieerden op Sardinië en Sicilië begonnen (zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, mei '43-juni '44,* dl. 7, 1ste helft, 's-Gravenhage, 1976, p. 503).

19 Bedoeld is Fré Domisse (1900-1971), schrijfster van o.m. *Krankzinnigen* (1929). Zowel Fré Domisse als Theun de Vries behoorden in 1933 tot de medewerkers van het tijdschrift Links Richten. Theun de Vries ontmoette haar echter voor het eerst in 1937 ten huize van Jan en Annie Romein te Amsterdam (Brief Theun de Vries aan S.A.J. van Faassen, 18 oktober 1981). Vestdijk zou in het hoofdstuk *Het dorp van de donder* in *Gestalten tegenover mij* één regel aan haar wijden. Correspondentie gewisseld tussen Domisse en De Vries of Vestdijk is niet bewaard. In *Tweeëntwintig biografieën,* Amsterdam, 1950, p. 14-16, is een korte autobiografie van Fré Domisse opgenomen.

vriendelijk wil zijn het mettertijd eens te bezorgen, dan zou ik dat erg appreciëren. Maar, zoals gezegd: er is geen haast bij.

How about the English short story?[20]

Veel goeds:

Th.

68B

28-11-'43

Beste Simon,

In antwoord op je brief van de 19e - die ik pas gisteren kon ophalen! - deel ik je inderhaast mee, dat ik gaarne de 2e December zal komen. De 1e ben ik bezet. Ik breng dan de Madonna[21] mee, en hoop, dat 't goed weer zal zijn, met 't oog op de 'verrassing' mijnerzijds...

Over je brief en de daaruit rijzende problemen hoop ik dan nader te spreken.

Het spreekt vanzelf, dat ik zeer benieuwd ben naar de religieuze bespiegelingen.[22] Er zit inderdaad heel wat aan vast.

Nu, beste kerel, ik hoop je dus Donderdag weer eens te *zien*.

Heel veel goeds - gr. aan

Ans!

Yours Th. de V.

20 Het is niet duidelijk waarop De Vries hiermee doelt. In zijn brief van 10 september 1943 zegt Vestdijk: 'Zoek voor die novellen een ander! Ik doe die dingen niet meer [...]; De Neve weet daar trouwens van. Leg maar de nadruk op mijn gezondheid, want ik wil die relaties natuurlijk niet afsnijden.' (*Brieven,* p. 103).
Wellicht echter is hier voor het eerst sprake van de door Vestdijk gemaakte bloemlezing *Verhalen van de zee,* die hij voor G.P. de Neve van Uitgeverij Contact uit de Engelse literatuur samenstelde. Later zou Vestdijk nog enige tijd overwegen om er ook Nederlandse zeeverhalen in op te nemen; hij vroeg o.m. De Vries om zo'n bijdrage (*Brieven,* p. 128). Vestdijks bloemlezing zou pas in 1976 voor de eerste maal gepubliceerd worden door Uitgeverij Contact te Amsterdam. In het *Woord vooraf* bij het eerste deel en in het *Nawoord* van het tweede deel zou Johan van der Woude met behulp van brieven door Vestdijk aan Uitgeverij Contact en hemzelf gericht de geschiedenis van deze bloemlezing reconstrueren.

21 Bedoeld is *Madonna met de valken,* waarover Vestdijk op 12 oktober aan De Vries schreef. (*Brieven*, p. 105). De sonnettenreeks vormt de zesde afdeling van de voor de eerste maal in maart 1946 bij De Bezige Bij te Amsterdam verschenen bundel *Gestelsche liederen* . In een aantekening onderaan de inhoudsopgave van deze bundel schrijft Vestdijk: 'De verzen uit deze bundel zijn geschreven in het Seminarium Beekvliet te St. Michielsgestel, Juli 1942-Januari 1943, grootendeels in de volgorde van publicatie. Alleen *Madonna met de Valken* is later herhaaldelijk aangevuld en omgewerkt.'

22 Bedoeld is *De toekomst der religie,* opgezet als een reeks van acht, later negen lezingen voor de gijzelaars te Sint-Michielsgestel. Vestdijk verbleef van 4 mei 1942 tot eind februari 1943 in dit kamp. Alleen de eerste lezing is door Vestdijk gehouden; de reacties van zijn kampgenoten noopten hem de overige zeven of acht lezingen in portefeuille te houden (zie *Brieven,* p. 105-106). In *Gestalten tegenover mij* (Den Haag, 1962, p. 253-267) zou Vestdijk herinneringen ophalen aan zijn tijd doorgebracht te Sint-Michielsgestel; zie ook Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd,* Alphen aan de Rijn, [1979].

69A

19-12-'43

Beste Simon,

Je beschouwingen over 'Mensch en God'[23] heb ik met de grootste geboeidheid doorgelezen, en ik stuur je dan ook mijn opmerkingen liever meteen, omdat alles me nu nog vers in de gedachten ligt. Laat ik beginnen met enkele algemene opmerkingen of indrukken, in de eerste plaats wel deze, dat ik het een enorm stuk denk-werk vind, vol verrassende en gevaarlijke dingen (het laatste als compliment bedoeld), maar ook vol aanknopingspunten voor vruchtbare practijken; de logica van het geheel is heel goed, het zit in elkaar, het heeft zelfs hier en daar een profetische toon, die ik zeer waardeerde; het kan misschien nu en dan alleen wat te studeerkamerachtig aandoen. Je ziet, dat mijn indrukken zeer gemengd zijn; ik ben het ook met je exposé van het sociale type[24] - zoals je natuurlijk wel wist - *niet eens,* maar ik kom daar ter plaatse op terug.

De psychologie van het geval is het treffendst, ofschoon ik hierbij ook weer zou willen zeggen, dat men er met psychologie alleen niet komt, alleen al, omdat men hypothesen en beweringen zo gaarne in de directe practijk getoetst ziet. Je ontsnapt daardoor m.i. niet aan het poneren van abstracties. De psychologie is toch resultante, geen uitgangspunt in volstrekte zin!

Met grote spanning volgde ik naar het slot toe de klappen, die het arme Chr.[isten]dom te verduren krijgt - dit is misschien wel een van de levendste gedeelten, maar dat komt misschien, omdat zij het best aansluiten bij mijn pamflet-lievende natuur... Over 'abstractie' nog even gesproken, uit je hele behandeling van de stof spreekt een soort psycho-materialisme, als ik het zo mag noemen, voor mijn gevoel een realisme, dat iets te statisch is, omdat het de zaken te veel als in denkcategorieën gefixeerd, en minder in de dynamische werkelijkheid ziet. Daarom lijken mij je conclusies hier en daar ook voorbarig, d.w.z. in deze zin, dat er eerst nog te veel andere dingen moeten worden uitgeknokt, voor jouw 'oplossing' actuëel zal zijn. Er bestaat de kans, dat tegen die tijd het Chr.[isten]dom innerlijk al zo uitgehold of met anderssoortige ideeën en practijken is gepenetreerd, dat tegenmaatregelen niet eens meer de moeite lonen.

Wil nu de volgende opmerkingen louter als kanttekeningen beschouwen, ik ben nu eenkeer een pedant.

Blz. 5 [p. 13]. Het Chr.[isten]dom een beschavingsfactor? De antieken en oosterlingen waren er al lang geweest, ook zonder het Chr.[isten]dom zouden de barbaren daarvan zeker de invloed, ook moreel, hebben ondergaan! Trouwens, de Renaissance..!

Blz. 25 [p. 31]. Is de mens werkelijk een gedegenereerde cultuurdrager? - De

23 *De toekomst der religie* was oorspronkelijk getiteld *Mensch en God. Critische beschouwingen over de toekomst der religie*.

24 Het 'sociale type', te onderscheiden van het 'metaphysische type' en het 'mystiek-introspectieve' type, wordt door Vestdijk in hoofdstuk 4 van *De toekomst der religie* (Arnhem, 1947, p. 114ff) behandeld.

training van geest en lichaam (je komt er in het slot van je beschouwingen trouwens zelf op) belooft integendeel een steeds gezonder soort, een complete 'Griekse' mensheid. Bij de primitieven daarentegen zie ik veel ziekte, achterlijkheid, alzijdige afhankelijkheid van natuur enz.

Blz. 54 [p. 61]. Wat aangaande hen, die de dood eenvoudig als onvermijdelijk biopsychisch *einde* beschouwen, zonder mythologie, metaphysica, - zit er in hun opvatting, dat de materiële samenhangen ontbonden zijn, ook religie?

De kwestie van de Eros en de sexualiteit vind ik bizonder goed en gevoelig behandeld! Het beeld van de mensheid in de glazen bol (blz. 63) [p. 70]: uitmuntend!

blz. 70 [p. 78]. - *Kant,* 'wiens inzichten door vrijwel alle moderne denkers onderschreven worden,' zoals je zegt. *Vrijwel* - ja! De hele school van materialisten is immers anti-Kant.[25] Zij menen aan te tonen dat de externiteit zich *in ons* projecteert, dat de drie dimensies onafhankelijk van ons willen of kennen bestaan, en dat ons denken daaraan gebonden is, als noodwendig gevolg en aanpassing. De *objectieve werkelijkheid* is er immers vóór de mens! - De mens schept toch b.v. de natuur niet; nevelgas, vuur, electronen[,] protoplasma, aarde, zee, vegetatie, dieren, zijn er onafhankelijk van ons bewustzijn. De mens schept wel de maatschappij -maar dat is geen abstractie; en al scheppende uit de natuur en boven de natuur bevestigt de mens juist de objectieve concreetheid van zijn scheppingen. Het logisch verband wordt door Kant dan ook o.i. eenvoudig binnenste buiten gekeerd - het dialect.[isch] mat.[erialisme] stulpt het weer in de juiste vorm terug!

En tonen deze feiten op zichzelf ook weer niet duidelijk de projecterende werking van het metaphysisch denken aan?

blz. 71 en 72 [p. 79]. Geen kwestie van dimensies, naar ik meen, omdat onze biopsychische structuur nu eenkeer product van de driedimensionale realiteit is (zie hierboven).

blz. 73 [p. 81]. De projecties van den wilde geschieden uit volslagen 'onkunde', niet uit *overmaat* van psychische energie of gevoeligheid!

blz. 76 [p. 84]. Het komt mij onjuist voor, dat het accepteren van de Platonische idee 'niet de minste practische consequenties' zou meebrengen. De Engelse classi-

25 Aan het einde van de 19e eeuw was er met name in de Duitse en Oostenrijkse sociaal-democratie veel aandacht voor Kant (cf. Karl Vorländer, *Die neukantische Bewegung im Sozialismus,* Berlin, 1902; en vooral diens *Kant und Marx. Ein Beitrag zur Philosophie des Sozialismus,* Tübingen, 1926). In 1923 wijst Georg Lukács in zijn *Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik* (Berlin, [1923]) de betekenis van Kant voor het socialisme af; De Vries deed zijn uitspraak op grond van Friedrich Engels' *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie* (1888), en dan met name op grond van de volgende zinsnede uit het tweede hoofdstuk: 'Wanneer we de juistheid van onze opvatting over een natuurverschijnsel kunnen bewijzen, doordat wij het zelf tot stand brengen, het uit zijn voorwaarden doen ontstaan en bovendien dienstbaar maken aan onze doeleinden, dan is het gedaan met Kant's ongrijpbare "ding op zichzelf".' (Brief Theun de Vries aan S.A.J. van Faassen, 18 oktober 1981). Dat 'de hele school van materialisten' anti-Kant was, zoals De Vries beweert, is onjuist: F.A. Lange eiste juist in zijn *Geschichte des Materialismus* (1865) het kantiaanse denken op voor het socialisme.

cus Farrington heeft over deze zaak een uitmuntend boek geschreven (dat na de oorlog bij Van Tr.[icht][26] in vertaling verschijnt): Science and politics in the ancient world.[27] Hierin toont hij juist de consequenties van het platonisch denken voor de hele samenleving aan. Ik kan je de uittreksels van Farrington desgewenst sturen; het hele betoog beslaat te veel plaats in een brief als deze en is t.o.v. het hele probleem ook te zijdelings, hoewel weer niet in zijn consequenties. Het komt in elk geval hierop neer, dat Farrington Plato met al zijn genialiteit ziet als een antidemocratische mystagoog, die terwille van een aristocratische filosofie voor enkelingen de massa dom en onderworpen wenste te houden. F.[arrington] toont dit met historische bewijzen aan. -

Bij de hele kwestie der metaphysische projectie komt het er m.i. in dit verband ook op aan, waar en onder welke omstandigheden zij het eerst is ontstaan. Het is duidelijk, dat alle latere projecties van deze soort (dus b.v. het Chr.[isten]dom) heel sterk op 'erfenis' en traditie berusten en veel minder op een nieuwe, spontane eigen projectie der betrokkenen. De eerste makers ener grandioze projectie moeten wel zo suggestief gewerkt hebben, dat zij zelfs in zekere zin een 'grondschema' leverden voor latere eeuwen. Trouwens, dit gaat ook op voor de andere types. Een nadere studie hieromtrent zou aardige dingen omtrent de wording der hist.[orische] religies aan de dag kunnen brengen.

Blz. 109 [p. 119-120]. 'De twee socialismen'.

Mag ik hiertegen protest aantekenen? Ik vind de hypothese, dat het 3e R.[ijk] ook een socialisme zou hebben, te naïef (of te wreed?)[.]

Iets, wat zich kunst *noemt,* is het nog niet; wij weten, waarom.

Men moet zich dus afvragen, wanneer heet een maatsch.[appelijke] stroming socialistisch? Wordt aan de eisen, die men tegenwoordig aan dit begrip stelt, voldaan, ja dan neen?

'Bloed, bodem en eer' zijn 3 begrippen, niet inhaerent aan het socialisme, om maar eens iets te noemen. Omgekeerd kan men allerlei dingen in het socialisme noemen, die in het 3e R.[ijk] zelfs theoretisch niet aanwezig zijn, al was het alleen de socialisering der productiemiddelen.

Blz. 110 [p. 120]. Het 3e R.[ijk] zou dus een projectie (wensbeeld) zijn van... socialisten..? Hier stokt de schrijfmachine.

Blz. 111 [p. 121-122]. Het marxisme projecteert niet zozeer liefde, als wel een

26 Bedoeld is J.L. van Tricht (1884-1964), die sedert 1920 directeur was van Van Loghum Slaterus & Visser, later Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij te Arnhem (zie N.A.D.[onkersloot], *In memoriam J.L. van Tricht,* in De Nieuwe Stem jg. 19, afl. 3, maart 1964, p. 129; en L. Boltendal, *Boekwakers. Portretten van uitgevers,* Amsterdam, 1965, p. 45-56).

27 Benjamin Farrington, *Science and politics in the ancient world,* London, [1939]. Een soortgelijke visie op Plato ontwikkelde Karl R. Popper van 1938 tot 1943 in zijn *The open society and its enemies* (London, [1945]), waarvan het eerste deel *The spell of Plato* is getiteld; in het tweede deel, *Hegel, Marx, and the aftermath* breidde hij dit afwijzende oordeel uit tot het marxisme. Waarschijnlijk doordat in 1950 een Nederlandse vertaling door Justus Meijer, *De vrije samenleving en haar vijanden. De betovering van Plato,* verscheen bij F.G. Kroonder te Bussum, is de voorgenomen vertaling van Farrington nooit gepubliceerd.

historisch te volmaken beeld. Het is geen leer van kameraadschap als einddoel, maar als middel. Het gaat in deze fase b.v. om het historisch begrijpen en het daar in overeenstemming mee handelen. Solidariteit is een *wapen*. De blinde machten, het noodlot (de projectie?) moeten worden overwonnen. De mens is het einddoel van alle sociale inspanning.

Blz. 112 [p. 122]. Zeer ingenomen met je uitwerking v.d. Calvinist als kapitalist. De Engelsman *Tawney* heeft hieromtrent een schitterend boek geschreven: Religion and the rise of capitalism.[28]

Blz. 113 enz. Hier gaan onze wegen uiteen. Ik vermoed niet, dat debatteren hier nog veel nut heeft. We weten nu wel van elkaar, waarin we het nooit eens zullen worden.[29]

Blz. 114 en 115 [p. 125]. De ethiek, die in dit alles steekt, gaat niet op. Wij werken niet met morele overwegingen; *uit* onze activiteit wordt hoogstens een nieuwe moraal *geboren*. Het gaat om de voltrekking der 'historische wetmatigheid', en je mag daar alle emoties bijvoegen, welke in het spel kunnen zijn. Maar hierover zal ik verder zwijgen. Ik kan je redenering niet delen.

Blz. 117-118 [p. 126]. De redenering betr. gelijkheid en ongelijkheid is heel spitsvondig, maar heeft m.i. weinig fundament. Marxisme gaat uiteraard van biologische en intellectuële *ongelijkheid* uit. Het socialisme wil alleen de productie-middelen gemeenschappelijk maken, de prestatie van het individu blijft norm. En het communisme, dat 'elk naar zijn behoefte' wil geven, onderstreept daarmee ook, dat er zoveel hoofden, zoveel zinnen zijn.

Gelijkheid is een typisch burgerlijke eis, geen socialistische. Het was de leus van de franse bourgeoisie in 1789: zij eist n.l. gelijkheid *met de bevoorrechte standen*.

Het proletariaat kan geen gelijkheidsstrevingen erkennen:

1. omdat het nooit gelijkheid met bevoorrechte kapitalisten eist, maar *liquidatie* van deze lieden.

2. omdat het ook leiders en specialisten kent (kunstenaars b.v. en geleerden).

Blz. 120 enz. [p. 131-132]. Je spreekt tamelijk verachtend over het tempo der sociale ontwikkeling, waarbij weinig of niets in de gesteldheid der menselijke relaties veranderen zou. Ik meen integendeel grote en ingrijpende sociale omwentelingen te zien, al was het alleen sinds 1789. Maar als we de afgelopen 2500 jaar beschouwen - wat we ter hist.[orische] vergelijking zeker een vrij kort tijdvak

28 R.H. Tawney, *Religion and the rise of capitalism,* London, 1926. Een Nederlandse vertaling door Wouter Gortzak verscheen in 1964.

29 Op p. 113 van het aan De Vries toegestuurde manuscript schrijft Vestdijk: 'Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat het socialisme in zijn meer radicale gedaante [...] niet alleen het bezit aantast en het individualisme bestrijdt ten gunste van het gemeenschapsgevoel, maar tevens iedere vorm van godsdienst uitbant, met een felheid, die op zijn minst psychologisch gezien uitermate belangwekkend is. Wij allen kennen het land, waar deze principiële atheïsten propagandistisch werkzaam zijn; trouwens, het "moderne heidendom" is niet beperkt tot dit land alleen. Zulke vehemente en eenzijdige vormen neemt hier de reactie op het Christendom vaak aan, dat zelfs het religieuze streven als zoodanig, als natuurlijk gegeven van de menschelijke aanleg, ontkend wordt [enz.].' (*De toekomst der religie,* p. 123).

kunnen noemen - dan vinden we daarin oosters despotisme, antieke slavernij, feodale horigheid, kapitalistische uitbuiting, met de opmerkelijke tendens, om de ommekeer na elk dezer perioden uit te strekken in het voordeel van steeds meer mensen; m-a-w-. de bevrijding wordt steeds omvangrijker.

Ik geef toe, dat het voor den eenling, die bewust meedoet en de ogen sluiten moet, terwijl er nog niets beslissends leek te zijn gebeurd (zoals alle socialisten dat sinds Marx en Engels tot 1917 hebben gekend[30]) bitter is. Maar bij dit alles spreekt m.i. uit jouw opvatting een onderschatten der maatsch.[appelijke] dialectiek: de kwantiteit kan op een punt van overrijpheid steeds in de kwalitatieve keerzij omslaan, en dat kan *ieder ogenblik* zijn..!

Het zijn juist de slechte 'sociale types', die het directe voordeel uit het vijandelijk kamp verkiezen boven de strijd en de trieste mogelijkheid, levenslang de ellende der onterfden te moeten delen. Maar het zijn ook juist die types, die nooit beseft hebben, wat het marxisme is, en dat men de weg verkorten kan; lieden, die het socialisme 'kozen', zoals een ander een vrouw, of een trust om zijn geld te beleggen...

Wij komen zo vanzelf op de *bloedige revoluties,* zoals jij dat noemt. Je bejammert ze, en je miskent daardoor meen ik weer bepaalde ophopingen van sociale krachten en tegenkrachten, kortom, de wrijving der tegendelen, die zich 'synthetiserend' moet ontladen.

Men vraagt zich af: Wat is beter, een korte, 'bloedige', bewuste revolutie (want het spreekt vanzelf, dat een revolutie, eenmaal onvermijdelijk geworden, door vakmensen snel en feilloos moet worden uitgevoerd), of de lange, smartelijke weg der alles vernietigende oorlogen, *die ook revoluties zijn,* en van een oneindig bloediger soort, maar dan revoluties van de reactie, om haar belangen te behartigen en de progressie te stuiten!

Blz. 123 [p. 133]. Uitstekende uiteenzetting omtrent het begrip 'ideaal'!

Het lijkt me niet geheel juist, dat het sociale type ongevoelig zou zijn voor zulke subtiele redenering, het is juist datgene, wat mij in alle kranige arbeiders altijd treft: zij leven naar die wet, zij bewegen op die magneet, zij ontlenen er o.a. een deel van hun energie aan!

Blz. 124 [p. 136]. Sociale strijd is nooit een doel, maar een middel, een zekere fase in het grotere verloop. Het is meer een kwestie van fatsoen, van menswaardigheid, en daarmee natuurlijk ook weer van 'eigenbelang'.

30 De Vries doelt hier op de Russische revolutie van oktober 1917 (zie voor de aan deze revolutie ontleende verwachtingen van de Nederlandse socialisten o.m. Th. H.J. Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917 - maart 1918,* Bussum, 1967, en J.W. Bezemer, *De Russische revolutie in Westerse ogen. Stemmen van ooggetuigen, maart 1917 -maart 1918,* Amsterdam, 1956).

Een soc.[ialistische] leider, die alleen maar op *blinde* haat en rancune speculeert, compromitteert zich.

Er is echter een *ziende haat,* een welbewuste rancune, die de soc.[ialisten] altijd zullen blijven prediken, zolang er klassen zijn: de haat, waardoor de verdrukten van nu voelen, dat de historie op dit ogenblik door hen naar 'vergelding' streeft, naar evenwicht van gestoorde verbanden; het proletariaat is door zijn aanwezigheid en strijd een middel, om alle onrecht van vervlogen eeuwen goed te maken. Terecht predikte b.v. ook de Franse revolutie: Mort aux tyrans! Mort aux aristocrats! - 'Men moet de haat organiseren,' heeft Lenin gezegd; kort, zo onbloedig mogelijk, en toch voldoende, om het verleden uit te wissen.

Blz. 126 [p. 138-139]. Hier ga je wel wat ver! De vader-zoon-mythe heeft in de USSR volstrekt geen opgang gemaakt: het was mijn *persoonlijke* voorstelling van zaken, en je kunt *mij* derhalve van een soort 'metaphysische projectie' binnen het socialisme beschuldigen. De Sowjetmensen zouden er niet aan denken, de zaak aldus voor te stellen, ook niet, om in deze termen te denken. Wat niet wegneemt, dat Stalin duidelijk de vader-functie waarneemt; (hij wordt zelfs in de poëzie, speciaal in die der Aziaten etc. ook zo genoemd). Je zult deze passage dus anders moeten stellen.

Blz. 127 [p. 139]. De moraal van het socialisme is niet zo eenvoudig als je het hier voorstelt. Ik zou daarover een aparte verhandeling kunnen en moeten schrijven. Het spreekt vanzelf, dat het klasse-'belang' de norm is, maar het is ook hier een kwestie van wat beweeglijk en dynamisch is, en waar stabiliteit zich openbaart; spanningen tussen traditie en tussen het nog-niet-gevormde. We kunnen over deze dingen blijkbaar niet spreken, zonder langs elkaar heen te schieten. Dit gaat ook op voor wat je over de dood zegt. Een dergelijk plat atheïsme als jij bij de soc.[ialisten] veronderstelt, is wel wat erg. Een dialectisch materialist kan de dood ook 'dialectisch' zien, als een synthese; wij kunnen ook zeggen, dat de individuele dood nog niet bewijst, dat de dood ook als absoluut verschijnsel bestaat. Integendeel: er is geen leven zonder dood. - Dat neemt natuurlijk niet weg dat de *smart* over de dood van geliefden of vrienden of grote leiders menselijk dezelfde blijft als voor alle anderen. Ziekte, liefde, geboren-worden en sterven zullen voorlopig wel tot de grote mensheids-schokken blijven behoren, zeker de laatste drie. Het socialisme kan niemand van persoonlijke doodsangst ontheffen (d.w.z. automatisch niet); men kan natuurlijk wijsgerig redenerend ook als socialist tot een volkomen aanvaarden van het verschijnsel als zodanig komen.

Jij werkt veel te veel met ethische motiveringen, die het socialisme niet kent, en veel te weinig met historische, waarvan het zich zo scherp bewust is.

Blz. 130 [p. 142]. 'Doodsverachting werkt oorlogen in de hand' schrijf je. Ik zou daar paradoxaal tegenover kunnen zetten, dat mensen, die angstig zijn, veel feller vechten. Ik geloof, dat de theorieën over oorlog en vrede minder berusten op psychologische, dan wel op zeer economische motieven, die dan vervolgens door allerlei propagandistische suggesties worden ingekaspeld, zodat er iets heel anders uit te voorschijn komt.

Ik vraag me af, of jouw constatering, dat doodsverachting een oorlog in de hand

werkt, niet teruggaat op een zekere angst voor het bolsjewisme' - of dit dus ook niet een soort 'projectie' jouwerzijds kan zijn!

Blz. 131 [p. 144]. - Erotiek en sociaal type. Hierover zou men een boek op zich zelf kunnen schrijven.[31]

In het kort komt de marx.[istische] redenering hierop neer:

Wanneer de maatsch.[appelijke] dialectiek zich als volgt ontwikkelt: a. oercommunisme - b. klassemaatschappij - c. klasseloos communisme, dan gaat de erotiek hiermee hand in hand. D.w.z. zij is onder het oercommunisme overwegend sexuëel, zonder de psychologische verwilderingen van de eros in een maatschappij, waar bezit en macht twee grondfactoren in het bestaan vormen; zij kan in de klasseloze samenleving alleen maar 'gezuiverd' zijn, en een nieuwe synthese met de sexualiteit vormen.

Blz. 133 e.v. [p. 146ff] De hele verhouding van socialisme en individu lijkt me hier mis- en ontkend. Het einddoel van alle socialisme is niet de gemeenschap, maar *de enkeling*. Dat is de typische dialectiek van de historie, wanneer zij eens vreedzaam en niet meer met bloed zal worden voltrokken. Het socialisme als zodanig is immers ook alleen maar een middel tot 'bewustmaking', een 'wetenschappelijk' medium, om te geraken tot het ware of het vrije, of verwerkelijke individu (waarbij wij er aan toe voegen, dat wij niet in volmaking geloven).

De hist.[orische] groei van de zaak is inderdaad deze, dat men, om tot de vrije ontplooiing van de individualiteit te geraken, zich eerst moet ordenen in de collectiviteit, die alleen de betekenis heeft van een antithese. - Overigens onderschat je in je hele redenering betr. het socialisme wel enigszins de intelligentie der betrokkenen....!!

Blz. 143 [p. 159]. Uit bovenstaande volgt ook, dat het sociale type letzten Endes even egoistisch is (verfijnd egoistisch) zelfs als alle andere types. Je generalisatie gaat hier gevaarlijk ver!

Blz. 144 e.v. [p. 160ff]. Het is duidelijk, dat de schrijver in het myst.[iek]-introsp.[ectieve] type zijn 'ideaal' ontvouwt (al heeft hij ook daarop de critiek klaar liggen). Dit ideaal is misschien in principe niet eens zo verschillend als dat van het sociale type, die zich de 'gouden (maar onvolmaakte) mens' als hoogste menselijke nastreefbaarheid denkt en aan hem bouwt...

Pas in de klasseloze samenleving kan voor den marx.[ist] de introspectie be-

31 Een gedeeltelijke uitwerking van p. 131 (*De toekomst der religie,* p. 142ff) is te vinden in Vestdijks bespreking van de dissertatie door R.F. Beerling, *Moderne doodsproblematiek. Een vergelijkende studie over Simmel, Heidegger en Jaspers,* die hij onder de titel *Existentie en Eros* bijdroeg aan De Nieuwe Stem jg. 1, afl. 7/8, juli/augustus 1946, p. 455-472. Ook Vestdijks *Het wezen van de angst* (Amsterdam, 1968) is gedeeltelijk aan deze problematiek gewijd. (Zie ook N. Beets, *Vestdijk en Beerling (Een verkenning),* in Vestdijk Kroniek nr. 12, juni 1976, p. 8-13, en R.F. Beerling, *Vestdijk over Heidegger en Beerling,* in Vestdijk Kroniek nr. 14, december 1976, p. 4-9).

ginnen; immers dan zijn ook alle omstandigheden, die de introspectie belemmeren, verdwenen (b.v. het gebrek aan tijd, aan geld; de dwang, die voor de meeste mensen geldt, om hun volledige energie te verspillen in de strijd om het bestaan). Het is denkbaar en het ligt zelfs voor de hand, dat er, bij het onbelemmerd voortbestaan van zulke remmingen van de wereld der myst.[iek-]introspectieven geen snars terecht komt, tenzij in deze zin, dat alleen de 'bevoorrechten' zich in die richting ontwikkelen: terugkeer van de Platonische staat, die overigens *zelfs* in Griekenland niet meer te verwezenlijken was: de sociale wurm zat er al in... 'Men kan niet tegelijk in de wereld leven en los van haar zijn,' is het klassieke woord van Lenin. Het zou theoretisch denkbaar zijn, dat het myst.[iek-]introsp.[ectieve] type met een grote voorraad blikjesvoedsel, tabak en lectuur naar een onbewoond plekje op aarde trok, om er zichzelf te verwezenlijken; maar in de practijk komt het er op neer, dat hij het moet verwezenlijken in contact, in wrijving met anderen. Vóór de opvoeding tot introspectie begint, dient daarvoor eerst de wereld der sociale relaties bewoonbaar te zijn gemaakt.

Blz. 154-155 [p. 172-173]. De beschrijving van het Boeddhisme, die je geeft, is eigenlijk het denkproces der dialectiek; een wijsgerige grondslag van het marxisme, althans iets, dat er op lijkt!

Mijn vraag t.o.v. de mystiek is deze, of de 'ziel' (als bewustzijnsvorm der materie) niet aan dezelfde processen onderhevig is als de materie zelf. Elke zogenaamde 'zelfwerkzaamheid' van ons innerlijk leven voltrekt zich toch, meen ik, volkomen afhankelijk van de anti-thesen, die daarin rijzen (weerspiegeling der materiële) maar ze hebben het nadeel, dat ze veel moeilijker zijn na te raden, en geven derhalve gauw aanleiding tot het zoeken naar allerlei hulpmiddelen (gnostiek, mystiek, symboliek), welke dan als schijnbaar autonome levensgebieden worden ervaren en behandeld, alhoewel ik niet geloof in het 'op zichzelf staan' van enig levend of dood ding... De ziel is ook maar een sociaal fenomeen...

Ik ontsnap niet aan de indruk, dat je het hele betoog over de religie - bewust of onbewust? - hebt opgezet, als om het Boeddhisme te kunnen doen spreken, en dat de schaduwzijden van al het andere dusdanig 'gegroepeerd' zijn, dat het Boeddhisme er als enig logisch en psychologisch alternatief door in het licht komt te staan.

Blz. 161 e.v. [p. 180]. De 'eenzaamheid' van den mysticus is hier dunkt me als een soort lokaas gesteld. Het is duidelijk, dat de schrijver het begrip gebruikt in samenhang met de benadering van het persoonlijk ideaal. En hoe kan men die 'weg' aantrekkelijker maken dan den onder het individualisme grootgebrachten mens nog eens te bevestigen, dat zijn weg niet alleen de passendste, maar ook uit een oogpunt van menselijke volmaking de meest-gerechtvaardigde is?

Ik zie in deze mystiek dan ook een soort projectie, en wel van het hyperpersoonlijke ideaal beeld van S. Vestdijk. Of het ook objectief houdbaar is - een tweede! (D.w.z. niet, of men het houdbaar bewijzen kan, maar of de objectieve realiteit, buiten onze wil om, het ook aldus 'stuurt', zoals hij het sociale type b.v. ongetwijfeld doet.)

Blz. 164 [p. 183-184]. De hier gevolgde redenering herinnert me trots alle mystiek en bijkomstigheden te zeer aan de leuze van de Oxfordbeweging: Ge wilt

de wereld verbeteren? Begin bij uzelf![32] - Omdat voor een wezenlijke 'zelf-ommekeer' zoveel morele en intellectuele kracht en concentratie en inzicht nodig zijn, als het merendeel der stervelingen toch niet kan opbrengen, zal deze leuze bij de ruling classes altoos instemming vinden. Zij is immers voor hen ongevaarlijk; alleen mensen van grote gevoeligheid en intelligentie kunnen ze nastreven, en hun aantal zal bij een statisch blijvende samenleving steeds uiterst klein zijn.

Maak de mensen eerst intelligent, dus? Jawel, door het veroveren van de alzijdige voorwaarden tot verheffing van het gemiddelde peil: het socialisme...

De vraag aangaande de morele gewettigdheid van de strijdmiddelen klinkt hier enigszins hachelijk - zoals overal. Is het minder zedelijk, om met dreiging van wapenen, met 'monsterverbonden', met dwang in enigerlei richting het welzijn van het grootst mogelijke aantal te dienen, dan om zich met 'zuiver geestelijke' bespiegelingen te regenereren, daarbij superieur over het hoofd ziende, dat de concentratiekampen, hongersnoden, koloniale slavernij, rassenmisère e.d. voort blijven bestaan?

Blz. 173 e.v. [p. 195ff]. De critiek op het myst.[iek-]introsp.[ectieve] type van den mystischen introspector is interessant. Merkwaardig, omdat niet alleen zijn vermogen, om van alles 2 zijden te zien, hier zo opvalt, maar ook, omdat het mij opviel, dat hij als tegenwicht voor het doorslaan van den mysticus de 'sociale tegenkuur' aanbeveelt!

Blz. 195 [p. 220]. - Belangwekkend in de beschouwing van Jaensch[33] aangaande de psychische desintegratie der mensheid is, dat deze historisch samenvalt met de opkomst en decadentie van het kapitalisme, dat als sociaal verschijnsel toch ook 'analyserend', 'ontzielend' werkt.

Hier ligt een epatant voorbeeld van de samenhang tussen psyche en sociale werkelijkheid!

Blz. 197 [p. 222]. Jaensch beschouwt het Chr.[isten]dom niet als een positieve tegenkracht van de desintegratie - op psychologisch terrein. Komt dit ook niet voort uit de 'onbewuste' overweging, dat het Chr.[istendom] zo verduiveld weinig voor de natuurlijke ontwikkeling van de mens heeft gedaan? Ik meen te zien, en steeds sterker, dat het Chr.[isten]dom in het geheel niet zo'n centraal gebeuren betekent voor onze beschaving, veelmeer een begeleidingsverschijnsel is, dat er

32 De Oxfordbeweging was een godsdienstige opwekkingsbeweging in Engeland rond 1830. Ze probeerde belangstelling te wekken voor een middeleeuws christendom en wees het toenemende liberalisme in de kerk af; tot de Oxfordbeweging behoorde onder meer kardinaal J.H. Newman. Duidelijk is echter dat De Vries hier doelt op de zgn. Oxfordgroep, die in 1938 door Frank Buchman omgezet werd in de Morele Herbewapening. Deze beweging had als uitgangspunten eerlijkheid, reinheid, onbaatzuchtigheid en liefde, alsmede een bewust aanvaarden van de leiding Gods. De beweging is niet onomstreden, zie bijv. Jan Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen,* Nijmegen, 1980, p. 104-107 voor de invloed op de vooroorlogse Nederlandse politiek.

33 Een gedeelte van het zesde hoofdstuk van *De toekomst der religie* (p. 209ff) is gewijd aan de typologie van E.R. Jaensch, van wie Vestdijk, blijkens een opmerking op p. 210 een drietal werken kende: *Ueber den Aufbau des Bewusstseins, Wirklichkeit und Wert in der Philosophie und Kultur der Neuzeit* en *Studien zur Psychologie menschlicher Typen*.

steeds erger bij bungelt. Het heeft in onze cultuur, die heel ergens anders vandaan komt, hoogstens de groei van de psyche gemodelleerd. In wezen is het acreatief, acultureel, omdat alle cultuur collectief is, een gezamenlijk scheppen in volledig besef van aardse speelruimte, een preluderen op alle materiële en intellectuële mogelijkheden!

Blz. 198 [p. 223]. Als het Chr.[isten]dom oog heeft voor de noden des tijds, komt dat geloof ik ook hieruit voort, dat zijn dragers en verkondigers *schuldgevoelens* hebben, dat zij hun naargeestig te kort schieten tegenover de mensheid heel wel doorzien, en voelen, dat alles ook zonder het Chr.[isten]dom zijn beloop zou hebben gehad. Zij haasten zich nu, voor het einde nog even 'mee te doen'...

Blz. 198 [p. 223-224] is an sich een bizonder geslaagde!

Blz. 199 [p. 225]. Nog eens: onze cultuur christelijk? Christelijk *gevernist*! Krab de lak, waarmee wij 'verlakt' zijn, er af, en er blijft over: eenterialistische-technische cultuur...

Blz. 203 [p. 229]. Zou bij de Joden Jahwe niet de projectie zijn van de patriarchale situatie - nog een tikje grimmiger gemaakt door de desintegratie van het Joodse volk?

In dit verband: de Calvinist (= de Jahwe-ïst) projecteert den Heer Zebaoth[34] immers ook *vanuit het gezin,* d.w.z. uit zijn typisch kapitalistisch milieu van macht en gezag en bezit, waarin de man zich ver boven vrouw en kind verheft.

De kapitalistische God is er een van strenge hiërarchie en zonder concurrenten. De 'zondeval' bestaat dan ook daarin, dat de mens deze monopolistische positie verliest en in het zweet zijns aanschijns zijn brood moet gaan verdienen, d.w.z. de concurrentie tegen anderen opnemen - wat hem natuurlijk niet belet, steeds naar het oorspronkelijk monopolie terug te streven! (Colijn...)[35]

Blz. 204 [p. 230]. Bizonder boeiend de karakteristiek van Christus!

Blz. 208 [p. 236]. De strijdende kerken en secten - in diepste instantie een uiting van de versplinterende sociale tegenstellingen, die in de wereld van reformatie en renaissance op zo'n vinnige wijze huishouden!

209-210 [p. 237]. Alle respect voor deze critiek!

Het Protestantisme is echter de vijandin van de *centrale autoriteit,* en zodra deze is overwonnen, althans door een deel der mensheid, is daarmee ook de factor vervallen, die de feodale wereld tesamenhield (kerkgezag, gildedwang). De nieuwe sociale orde roept om verwezenlijking - in 1000 vormen, omdat zij de orde is van het zelfstandig individu.

34 Zebaoth, veelal Sebaot. In het O.T. is de oorspronkelijke betekenis (legers, heerscharen, meestal in de verbinding Jahweh Sebaot) omstreden. Later krijgt Sebaot de betekenis van een omschrijving van Gods majesteit en alomvattende macht (Zef. 2:10). Het onvertaalde Zeboath komt eveneens voor (Rom. 9:29; Jacobus 5:4).

35 Zie voor een beschouwing van H. Colijns economische politiek: P.W. Klein, *Depressie en beleid tijdens de jaren dertig,* in J. van Herwaarden (red.), *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij,* Rotterdam, 1973, p. 287-335. Mogelijk doelde De Vries hier echter niet op de door Colijn gevoerde economische politiek, maar op diens calvinisme.

De heerschappij van dit individu sleept meteen als paard van Troje de mogelijkheid tot nieuwe crisissen in het Protestantisme binnen. Waar in het sociale *elk tegen elk* strijdt, staat men religieus afwijzend tegenover elkaar. Daarmee is de persoonlijke desintegratie der gelovigen gegeven, en het 'katholicisme' krijgt een knauw...

Dit sociale proces loopt dus volledig parallel met de door jou aangeduide psychologische ontwikkeling.

De *cultuur* schept zich met het Chr.[isten]dom een soort 'wrijfpaal'. Het Protestantisme is, als geestesverschijnsel, in de eerste aanleg een factor van vrijmaking van die wrijfpaal, maar zodra het zichzelf dogmatisch installeert, werkt het ook maar alleen meer als 'tegenkracht' van de vrije ontwikkeling.

Ik ben zeer getroffen door je beeld van het proletariaat als de 'verdoemden der kapitalistische (= christelijke) hel!' Ik zie hierin een vingerwijzing naar het feit, dat de hele religieuze projectie van het Chr.[isten]dom uiterst sociaal bepaald is, en achteraf psychologisch gecontroleerd kan worden.

De consequentie ligt trouwens voor mij voor de hand: een overwinning op het ontzielende en analyserende beginsel (dat in wetenschap en wijsbegeerte tot navelkijkerij dreigt te ontaarden), bestaat dus in een historisch bepaalbare en ook bepaalde terugkeer tot de totaliteit - de integratie op een hoger plan. Sociale totaliteit veronderstelt m.i. ook een psychische en intellectuële binding tussen 'gevoel' en 'verstand'.

Blz. 211. Met de conclusie aan de voet der bladzij ben ik het niet eens![36]

Blz. 216 [p. 245]. Wat je opmerking over het Semitische ras betreft, deze heeft ten dele zijn rechtvaardiging, maar dan als een soort 'zelfbezinning' voor den Semiet, nl. om het Semitisme in zich te overwinnen.

Hoe verklaar jij, dat millioenen Chinezen en negers communist zijn? Of dat in Zuid-Amerikaanse republieken - en ook in Mexico - het sociale type zo sterk verbreid is? Trouwens, Spanje zelf is er ook niet vrij van. Is hier niet veeleer een overwegend economische factor werkzaam?

Ik bedoel maar: er zit een groot gevaar in het betrekken van puur biologische of rassenwaarden bij de beoordeling van maatschappelijk gedrag!

De Joden zijn overigens veel te intelligent en zelfs te geslepen om alleen maar 'bekrompen, plichtsgetrouwe, energieke stootbrigadiers' op te leveren. Die vind je veel meer bij de echte, dagelijkse proletariër, het nog niet gedifferentiëerde type. Maar dan heeft de 'stoor[= t]brigadier' ook toch in de eerste plaats een maatschappelijke verklaring, en neemt de psychologische in kracht af, naarmate de eerste zich duidelijker doet gelden.

Blz. 217 [p. 246]. Of het Chr.[isten]dom inzet is in deze oorlog heeft tot nog toe

36 De conclusie luidt: 'En waar de sociale mensch te vinden was is bekend: hij begaf zich naar de Christelijke hel der onterfden, om eerst wat van de godsdienst van de liefde te bekomen en vervolgens de godsdienst van de haat te gaan prediken. Zoo was ieder op zijn plaats: de een in de philosofische hemel, de ander in de sociologische hel, - maar op aarde begon het klimaat sindsdien enigszins drukkend te worden.' (*De toekomst der religie,* p. 239).

Goebbels alleen tegenover het bolsjewisme beweerd. Misschien de paus ook een keer, bij wijze van vermaan of wens. De Anglicaanse en Russische kerk zwijgen er beide hardnekkig over. Wat als inzet van deze oorlog wordt *genoemd*: vrijheid (d.i. politieke en nationale souvereiniteit, gepaard met de grootst mogelijke bewegingsvrijheid voor het individu naar lichaam en geest), een bestaan zonder angst voor morgen, vreedzame samenwerking der volkeren, enz. - ligt typisch op buitenkerkelijk terrein. *Het gaat niet meer om het Chr.[isten]dom,* dat gaat het in de oorlogen na 1789 überhaupt niet meer, en in die daarvóór alleen voor de leuze, zelfs in de Kruistochten; het gaat alleen om politiek behoud of politieke vernieuwing; het is een kwestie geworden van heersenden en overheersten, van bevoorrechten en te kort gekomenen.

Blz. 218. De drie mogelijkheden[37] sluiten elkaar zeker niet uit, maar *historisch* bekeken lijkt het me wel zo, dat het Chr.[isten]dom uit 'hoffelijkheid' of traditie, omdat het zich onderwerpt of terugtrekt, nog een tijdlang kan doorsukkelen, waarna de sociale 'religie' het zal winnen; en de inhoud daarvan wordt dan, als je wilt, het mystiek-introspectieve ideaal van de enkeling. - Of er dan nog wel een religie nodig zal zijn, in de ons bekende vormen, en speciaal zelfs een Aziatisch beïnvloede? Het is heel wel aan te nemen, dat die nieuwe mens trekken zal hebben, die hem op het pure Boeddhisme doen lijken, maar de ratio van het Boeddhisme is toch geen monopolie van die leer?

Blz. 227 e.v. [p. 257ff]. Het is reeds gebleken, dat de techniek het socialisme in de hand werkt - niet zozeer door het arbeidsprocédé zelf, waarbij de een den ander aanvult, maar voornamelijk door wat er om heen zit: organisatie van het bedrijf, arbeidsindeling, beveiliging en voorzorg, en in de U.S.S.R. inzonderheid ook het leven, dat zich in de vorm van culturele activiteit (bibliotheek, politieke club, theater, avondschool, sport, excursie, kindertehuizen, vakschool) om de fabriek ontwikkelt. Hier zorgt het 'leven' dus weer voor een grote reïntegratie, om in jouw term te blijven; het specialisme wordt in communaal verband opgeheven, terwijl het individu zich toch al in voorkeur en persoonlijke aanleg kan uitleven!

Blz. 232 [p. 263-264]. De psychologie van den bezitter is geestig uitgewerkt. Het is, of men een biographie interne van Colijn leest!

Blz. 233 [p. 264]. Fenomenaal goed dat verband tussen bezit en kerk, en de gekruisigde op Golgotha!

Bij de oude Hollanders had je immers al: 'Uit genade zijn we zalig geworden', waarover Huet in Het Land van Rembrandt opmerkt: ['] Ik houd het er voor, dat het: Uit genade zijn wij zalig geworden, hetwelk in onze oren, uit de mond van lieden onzer wereld, als een maar half te vertrouwen kerkelijke formule klinkt, voor hen een gevoeld maatschappelijke betekenis had. Zij waren met zo weinig begon-

37 De toekomstmogelijkheden die Vestdijk op p. 218 voor de religie aanwees, waren: '1e. De sociale religie krijgt op den duur de overhand, de metaphysische religie verdwijnt gaandeweg, eventueel na periodieke oplevingen. 2e. Het Christendom handhaaft zich, en evolueert verder, al of niet met politieke macht bekleed. 3e. Naast de sociale oplossing komt de mystiek-introspectieve oplossing aan bod.' (*De toekomst der religie,* p. 247).

nen! Hun grootvaders waren, sommige uitzonderingen niet te na gesproken, zulke arme duivels geweest! De kans had vaak zo hachelijk gestaan! Op de uiterste nood was zulk een voorbeeldeloze voorspoed gevolgd, in zulk een ongelooflijk korte tijd!'[38]

Het kapitaal is in jouw renedering [= redenering] duidelijk = blinde macht, die metaphysisch geprojecteerd is, maar op grond van een zeer concrete blinde machtspositie van het *geld op aarde*.

blz. 234 [p. 267]. De arbeider zal ongetwijfeld meer tijd krijgen, om over zijn ziel na te denken; maar het probleem 'onsterfelijkheid', daarmee in verband gebracht, zal hem niet meer interesseren. Dat is ook een psychologische resultante van andere arbeidsvoorwaarden!

blz. 237 [p. 271]. Waar komt onze wetenschap vandaan?

Van de Grieken, van de Mohammedanen, van de experimentele ontduikers der geloofsautoriteit sinds de 17e eeuw -; wetenschap wordt vrijwel hetzelfde als *reactie* op het kinderlijke stupide denken van het Chr.[isten]dom.

blz. 238 [p. 271-272]. Gereïntegreerde wetenschap? - Is het ondenkbaar, dat de afzonderlijke disciplines en specialismen weer eens herleid zullen worden tot één totaliteit? Het marxisme doet er in elk geval een poging toe.

blz. - Visie op toekomstige wetenschap is zeer aannemelijk, inzonderheid de toekomst van de psychologie, die immers nog in het geheel dient te worden 'gepast'.

blz. 239 [p. 272 r. 5 v.o.]. - In regel 13 staat kapitalisme, wat zeker socialisme moet zijn?)

blz. 243 e.v. [p. 276]. Het zondebewustzijn lijkt mij ook versterkt door de practische ervaring, dat men de hoogste idealen met menselijk, tekort schietend materiaal moet verwerkelijken.

blz. - [p. 281]. Verband met sexualiteit is zeer duidelijk: de eeuwige botsing tussen welbegrepen erotiek en duidelijk begrensde geslachtshandeling! Dit kan in een klasse-maatschappij ook niet anders, omdat de grond-eenheid in alles ontbreekt. De angst voor sexuële vergrijpen gaat daarnaast, via de bijbel, typisch terug op de Joodse en oosterse oudheid, en wel in verband met de patriarchale samenleving, waarin dus de gespletenheid reeds aanwezig is, maar nog onder het gebod verstikt wordt.

blz. 248 [p. 283]. De kerk vergeleken met het staatskapitalisme - schitterend!

38 C. Busken Huet, *Het land van Rembrandt, Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw,* het citaat sluit het vierendertigste hoofdstuk in het tweede deel af. Theun de Vries citeert uit de tweede, in 1886 verschenen druk.

Theun de Vries, 1937

(blz. 249. Ik begrijp die opmerking over het toekomstig in toom houden van ernstige misdadigers niet goed.)[39]

blz. 257 [p. 293]. - De ‘opschuiving’ in het Chr.[isten]dom, die je aan de top van de blz. beschrijft, bevestigt m.i. gewild of ongewild mijn stelling: dat het Chr.[isten]dom niets met de cultuur te maken heeft, integendeel juist blijkt te gedijen, waar de cultuur ‘nog niet is’, of ‘geweest is’. Tegelijk demonstreert dit feit ook, dat de cultuur ergens anders vandaan komt, via een veel concreter weg.

blz. 258 e.v. [p. 294ff]. Het is heel wel aan te nemen, dat de R.K.kerk de door jou geprofeteerde sociale politiek zal volgen; zij *verhaast* daarmee natuurlijk haar einde, omdat zij dan eenvoudig hetzelfde zal prediken als de ‘wereldse overheid’. - Wat de kerk aantrekkelijk en interessant maakt - de hocuspocus, het medicijnmeesterschap van den priester, het muzikale schouwspel - blijft dan nog als laatste suggestie over, ofschoon ik me niet voor kan stellen, dat er tegen die tijd niet massa's van nieuwe compensaties zijn gegroeid (vooral intellectuële) die dit ritueel als poppekast (hoe historisch verantwoord ook) doen afwijzen.

blz. 260 [p. 296-297]. ‘De drie autoritaire stelsels’ - Je houdt me wel ten goede dat ik op gronden van politiek en fatsoen de Duitse en Italiaanse stelsels niet als eerlijk-bedoelde kan aanvaarden. Zij zijn dat ook objectief al niet, omdat zij het socialisme preken en het kapitalisme sparen (volgens de laatste opgaven zijn er nog meer dan 300 millionairs in het Derde Rijk)... Ik geloof daarom ook, dat het onjuist is, facisme en communisme, zelfs als bedoelingen, op één lijn te stellen. Dat zouden de Goebbelsen graag willen... doordat zij het kapitalisme sparen, krijgt hun systeem dan zoveel te meer aantrekkelijkheid voor de betere standen, en het is tóch ‘sociaal’...

blz. 265 [p. 302]. Er is zeker wel sprake van adaptatie en vriendschap tussen de Anglikaanse en Grieks-katholieke kerk, die, zoals jij laat zien, beide sterk democratisch zijn. Dit kan voor de toekomstige Engelse revolutie aardige gevolgen geven...

blz. 267 e.v. [p. 305]. Deze ‘voorstellen’ zijn natuurlijk al heel weinig spontaan en vallen allemaal typisch in de categorie der persoonlijke utopieën.

blz. 273 [p. 312-313]. Volgens marx.[istische] redenering van de ontwikkeling der dingen zou na een politieke en economische bevestiging van het socialisme de kans op een gezuiverde mystiek - in samenhang met het vrijgekomen individu - juist bizonder groot zijn.

39 In het typoscript van *De toekomst der religie* schreef Vestdijk op p. 249 onder meer: ‘Tenslotte dit nog: waar wij in de toekomst, recht evenredig aan de toename van de cultureele integratie, waarschijnlijk een aanzienlijke verzwakking van de metaphysische positie ter zake van het schuldprobleem zullen beleven, daar dient men er rekening mee te houden, dat de gevolgen hiervan met betrekking tot het in toom houden van de ergste misdadigers (die vaak tot het gedesintegreerde type behooren) in ongunstige zin merkbaar zullen zijn. Maar deze prijs zal men dan maar moeten betalen, - ís men trouwens reeds bezig te betalen, zoowel in het klein als in het groot...’. Deze passage volgt in het typoscript op die waarmee het zevende hoofdstuk in de boekuitgave sluit (*De toekomst der religie*, p. 284).

blz. 277 [p. 319]. Het treft me, hoe je hardnekkig vast wenst te houden aan de noodwendigheid van een religie naast of boven het dagelijks leven, zelfs voor het geval, dat je natuurlijk-volmaakte mens in aanmaak is. Waarom lost de religie zich niet op in nieuwe, materiële vormen (van het intellect)?

blz. 287 [p. 329]. Tolerantie is niet louter een psychologische houding, maar ook een uiterst practisch, nawijsbaar verschijnsel. Ze komt het sterkst voor in combinatie van practische en ethische levenshouding (sinds de 17e eeuw b.v. in ons land). Over 't geheel lijkt ze me alleen verenigbaar met een cultureel bewustzijn van een volk, althans in haar bewuste toepassing, zodat men moet aannemen, dat tolerantie op haar beurt weer een graadmeter is voor de intellectuele en nationale grootheid van een volk. - Voor Indië gaat de intellectuële zeker op. Hoe verfijnder en stabieler een beschaving, hoe toleranter. Als zodanig wordt alle tolerantie historisch bepaalbaar, zelf historisch product!

blz. 289-290 [p. 331-332]. Je beschrijft hier het commun.[istisch] ideaal van kerkpolitiek!

blz. 295 [p. 338]. In een wezenlijke beschaving moet de sexe tot haar recht komen, zij het onder wisselend historisch aspect. Waar het Chr.[isten]dom de toon in de beschaving wil aangeven, verwringt zich iets.

blz. - Taboe komt natuurlijk overal voor, waar christelijke, nette blanken wonen: Amerika, Australië, tot op de Fidsji-eilanden!!

blz. 298. [p. 342]. Het is misschien wel aardig op te merken, dat bij het sociale type der oudheid en middeleeuwen, ja, tot aan Robespierre toe, mensheidsdroom en ascese veelal hand in hand gingen - zodat ook hier de wending in de psychologie van de socialistische leider valt op te merken, die gelijke tred houdt met de ontwikkeling van de ‘leer’ van utopie tot wetenschap.[40]

blz. - [p. 344/p. 346]. Critiek op de ascese is prachtig! - evenals de visie op de psychoanalyse.

blz. 309 e.v. [p. 354]. Kwestie van het kweken van opvoeders: zeer juist gezien! Maar waarom utopisch?

blz. 313 [p. 359]: overwinning op de dood - treffend!

blz. 315 [p. 361-362]. Dit kloosterleven vindt men in zekere zin aanwezig in de U.S.S.R. waar de partij-universiteit een combinatie van Brits college en van politieke (d.w.z. verantwoordelijke, altruïstische) tucht voorstelt. Trouwens, ik kan mij voorstellen, dat dergelijke wereldse kloosters zich makkelijk kunnen uitbreiden met ‘introspectieve’ scholing, zodra deze vereist wordt. Bovendien is elke kloosterling hier reeds spontaan of natuurlijk lid der totaliteit.

blz. 316 [p. 363]. Je breidt je program hier weldadig uit. Het gaat op de duur inderdaad *tegen* de volksuniversiteit, die onder het hoofdstuk ‘weldadigheid’ moet worden gerangschikt en daarmee uit het boek der mensheid geschrapt. Scholing is scholing, niets komt er met een goedkoop tussenweggetje.

Onderscheidt overigens weer niet de intelligentie der parapaedagogen en hun volgelingen!

40 Allusie op Fr. Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (1882).

Wat je hier doet, is natuurlijk geheel onbewust de rol schetsen, die de partij als zodanig in de Sowjet-Unie speelt. Zij is niet in de eerste plaats een machtsorgaan, maar, zoals het echtpaar Webb in zijn boek 'Soviet communism' zegt: 'a school for leadership'.[41] Dit klopt met jouw opvoedersscholen. Een partijlid kan men in de USSR immers alleen worden als men bizondere prestaties van sociale verdienste, gecombineerd met zelftucht, heeft geleverd (han[d]tastelijkheden of driftbuien leiden b.v. direct tot uitstoting); men moet zich verder doorlopend verantwoorden jegens de massa, zich laten controleren, door hen die men dient, en ten slotte alle opdrachten perfect uitvoeren, ook al wordt men naar het einde van de wereld gestuurd...

Ten slotte geloof ik, dat deze kloosters gemengd moeten zijn: de maatschappij is er een van mannen *én* vrouwen. Men zou eigenlijk ook in de combinatie van erotiek en sexualiteit getraind moeten worden, vooral in een wereld, die de nieuwe vormen der liefde aan de sociale vernieuwingen moet toevoegen. De vrouw moet ook haar soortgenoten kunnen trainen. Misschien zou je het dus zelfs met dubbel-kloosters moeten proberen.

Ziehier, wat ik al zo op het hart heb. Je zult je er wel eens aan ergeren, veronderstel ik, zoals ik me ettelijke malen aan jouw betoog heb geërgerd. Ik zou het alleen niet aangenaam vinden, als men de indruk kreeg - door je opdracht, die me voor de rest zeer aanstaat[42] - dat ik het met je eens was in alle opzichten... want dat is zeker niet zo. Ik geloof, dat je een boek van belang hebt geschreven, en ik vind de directe critiek op het Chr.[isten]dom daarin zeker persoonlijk datgene, wat het meest tot me spreekt. Ik moet je ten slotte danken voor de lezing - ik kon er niet mee ophouden, het had me meteen te pakken, zelfs waar ik voelde, dat er ettelijke twistpunten tussen ons beiden liggen. Ik kan nu alleen nog maar wensen, dat het spoedig als boek in de wereld zal worden geslingerd, om er de verwachte explosie te weeg te brengen.[43]

Veel goeds! Ik duik in mijn avonturenroman,[44] en hoop, dat jij ook weer aan de slag bent gegaan![45]

Hartelijke gr. aan jullie beiden:
je Th.

41 Sidney & Beatrice Webb, *Soviet communism,* London, 1925, dl. 1, hfdst. 5: *The vocation of leadership*.

42 Bij de boekuitgave van *De toekomst der religie* in november 1947 door Van Loghum Slaterus te Arnhem is de opdracht aan Theun de Vries komen te vervallen.

43 Die explosie werd inderdaad te weeg gebracht. Zie voor de contemporaine reacties op *De toekomst der religie:* Fokke Sierksma, *Tussen twee vuren* (Amsterdam, 1952) waarin die reacties gebundeld zijn, en Monique Despret, *De receptie van S. Vestdijks De toekomst der religie* (Leuven, 1980).

44 Die avonturenroman heeft De Vries nooit afgemaakt (zie *Brieven,* p. 126, n. 131).

45 Bedoeld is *De vuuraanbidders. Roman uit de tachtigjarige oorlog* die in augustus 1947 bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam zou verschijnen. Op 19 november 1943 schreef Vestdijk aan De Vries: 'Vandaag ben ik begonnen met 't boek van Naber over Calvinisten en Libertijnen, dat jij achterin je *Oldenbarneveld[t]* noemt. Voor mijn roman over de 30-j. oorlog, die grootendeels naar de 80-j. oorlog zal worden overgeheveld en waarschijnlijk nogal lang zal worden.' (*Brieven,* p. 117).

P.S. Pom[46] was Zondag j.l. bij me, terwijl ik weg was. Het speet me heel erg. Hopelijk zie ik hem met Kerstmis. Ik heb nog geen tijd gehad, in mijn essay te werken,[47] maar wil ook nog eens met hem over de zaak praten. Hij kan van die onverhoedse, bedachtzame opmerkingen maken..!

Good luck!

P.S.[II] Toevallig sprak ik met een Katholiek over de onbevl.[ekte] ontvangenis. Hij beweerde, dat dit niets had te maken met zaad of ejaculatie, en bevruchting in 't algemeen, maar dat dit onbevlekt zijn sloeg op de afwezigheid van erfzonde, die Maria onderscheidde, waardoor Christus alsdan ook weer onbevlekt (n.l. door zonde) geboren kon worden.

73B

28.2.44

Beste Simon,

Ik stuur Ah King[48] en Faulkner's Sanctuary[49] naar je toe, buiten rekening van slecht weer en stormschade. Hopelijk zullen ze je de latente tijd een beetje opfleuren.

Ik heb het erg druk momenteel met mijn vader, die, op tragische wijze, uit het Tehuis is geraakt, waar hij zich gevangen voelde. Er zijn n.l. bommetjes van een vluchtend Engels vliegtuig op terecht gekomen, en het is helemaal uitgebrand. De oude heer is nu zijn hele hebben en houden kwijt. Gelukkig ontmoet ik erg veel hulp, zodat ik hem verleden week al een hele garderobe heb kunnen brengen. -Voorlopig is hij bij particulieren ondergebracht, maar hij zal op de duur toch wel iets anders moeten vinden. Hij wil absoluut niet mee naar A'dam, daar hij blijkbaar nog steeds hoopt, dat er iets van zijn spullen uit het puin zal komen. Oude mensen

46 Martinus Nijhoff (1894-1953). In zijn *Meesters en vrienden. Literaire leerjaren,* Amsterdam, 1962, p. 149-173, schreef Theun de Vries zijn herinneringen aan Nijhoff neer.

47 In de zomer van 1946 zou Theun de Vries bij D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij N.V. te 's-Gravenhage zijn essay *M. Nijhoff, wandelaar in de werkelijkheid* publiceren. Al op 27 oktober 1943 schreef Vestdijk aan De Vries: ‘Ik ontving en las je Nijhoffessay (dat hij zelf *zeer* waardeert; toevallig kwam ons gesprek erop). Ik geloof wel, dat ik je hiermee zonder voorbehoud geluk kan wenschen [...]. Over het uitgangspunt zou veel te zeggen zijn, en we hebben hier in de loop van onze correspondentie al veel over gezegd. Waar ik de sociale *bepaaldheid* van poëzie volmondig toegeef, daar twijfel ik toch nog steeds ten zeerste aan het recht om ook de *waarde* van poëzie op deze wijze te bepalen.’ (*Brieven,* p. 110). In het voorwoord van zijn essay over Nijhoff schreef De Vries dat de beschouwing ‘resultaat van studie en persoonlijke besprekingen met den dichter M. Nijhoff’ was, en geschreven in het tweede halfjaar van 1942 en het begin van 1943.

48 W. Somerset Maugham, *Ah King. Six Stories,* London, [1933]. In de door Vestdijk vertaalde bloemlezing *Verhalen van de zee* (zie p. 23, n. 20) zouden de verhalen *German Harry, The four Dutchmen, P & O*, en een fragment uit *The narrow corner, nl. Wind en opium*, van Maugham vertaald worden.

49 William Faulkner, *Sanctuary*, London, 1931. Aan Faulkner, met name aan diens *Sanctuary*, zou Vestdijk het opstel *Erotische driehoeksmeting* wijden in zijn *Zuiverende kroniek* , Amsterdam, [1956], p. 100-108.

krijgen iets van koppige kleine kinderen, en ik laat het dus maar zo. Binnenkort zal hij uit eigen beweging wel komen, -

Nu, tot spoedig wederhoren,
veel goeds,
ook aan Ans,
je Theun

76A

3.4.44

Beste Simon,

Ik vond dezer dagen dit boekje van Faulkner, tweedehands, en dacht, dat jij er misschien iets aan zou hebben, je houdt nogal van hem.[50]

Ome Jan was hier,[51] hij is razend verrukt van je anti-godsdienst-lezingen (zal ik nu maar zeggen); hij zou over allerlei punten graag met je willen praten, omdat het hem zelf zo bezig houdt. Maar je scheen hem nogal verre van je te houden, wat hij in dit geval betreurde. Ik zeg je dit maar even, dan weet je, dat het niet zijn bedoeling is, om pietluttig te zijn of je tot omwerken van bepaalde dingen te dwingen.[52]

Hier zijn we allemaal ziek, mijn zoon en ex-vrouw hebben roodvonk en diphterie, en ik een verwaarloosde griep + inzinking + te lage bloeddruk, zodat ik niet werken mag, wat ik toch lekker doe, want ik heb allerlei dingen in mijn hoofd. Ik werk aan een groot gedicht (na jaren!)[53] dat ik je graag toe zou willen sturen, als het af is.

Maken jullie het goed? Ik hoop het. Veel goeds en hart. groeten aan jullie allebei,

je Theun

50 William Faulkner, *Soldiers' pay,* London, 1930.

51 Bedoeld is J.L. van Tricht, de directeur van Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij (zie p. 26, n. 26).

52 Vergelijking van de drie handschriftversies van *De toekomst der religie* die bij het Nederlands Letterkundig Museum berusten, met de uiteindelijke gedrukte tekst, leert dat er geen wezenlijke veranderingen zijn aangebracht door Vestdijk. Op 23 april 1944 schreef Vestdijk aan De Vries: ‘Met oome Jan sprak ik af de tekst van de lezingen toch nog maar om te werken, zoodat het lezingkarakter komt te vervallen. Ook zond hij mij enkele critische opmerkingen en bezwaren, die heelemaal niet gek zijn [...].’ (*Brieven*, p. 133), en op 10 juni 1944: ‘De “lezingen” zijn nu ook klaar, ik heb bijzonder veel aan de critiek van Van Tricht gehad.’ (*Brieven*, p. 137).

53 Bedoeld is het gedicht *Bach. Een voorspel*, waaraan Theun de Vries al vóór 1940 was begonnen te schrijven, maar dat pas na 1945 voltooid werd. Het gedicht verscheen volledig in Theun de Vries, *Het zwaard des levens,* Hasselt, 1966, p. 52-58, in de reeks Poëtisch Erfdeel der Nederlanden, nr. 45.

D.A.M. Binnendijk te Regina, juli 1934

Appendix

In *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries* is als nummer 39 een brief, gedateerd 20 november 1941 afgedrukt, waarin op negatieve wijze over D.A.M. Binnendijk geschreven wordt, (*Brieven*, p. 47-48).

In Groot Nederland, en wel in jaargang 39, dl. II, afl. 9, september 1941, p. 230-234, besprak Binnendijk de bundel *De waterscheiding* door Jac. van Hattum. In die bespreking schreef Binnendijk onder meer het volgende:

'Wat in dezen bundel beter is geslaagd dan in de voorgaande blijkt te behooren tot de eerste, lyrische afdeeling. Maar ook daar verschijnt Van Hattum als het lid van de Amsterdamsche trits[54] dat [...] juist omdat hij alleen over rhetoriek als aggressiemiddel tegen de realiteit beschikt, de minste der drie moet worden geoordeeld. In tegenstelling tot de volgorde, die voor deze Amsterdammers in acht wordt genomen, acht ik hen naar hun poëtisch belang het zuiverst aldus gerangschikt: Den Brabander, Hoornik, Van Hattum en, als wij ons nu eindelijk eens geheel van deze quasi-schoolsche systematiek mogen bevrijden, stel ik Eric van der Steen [...] zonder aarzeling voorop. Wellicht berust Vestdijks voorkeur voor Van Hattum op zijn bijzonder ontwikkelden zin voor spitsvondige satire en perverse verbeelding; mijn voorkeur voor een magisch en cantatief geworden realiteitservaring drijft mij juist een tegengestelde waardeeringsrichting uit.' (p. 232-233)

De aan hem toegeschreven 'zin voor perverse verbeelding' bracht Vestdijk er toe twee maanden na Binnendijks bespreking nog aan Theun de Vries te schrijven: 'Ik heb dezen gek onmiddellijk geschreven, dat hij voortaan zijn smoel over mij kan houden, in lovenden of lakenden zin, en hij heeft "beloofd", dat hij dat doen zou! Frissche jongens. Ik heb Binnendijk volkomen door, maar kan niets "bewijzen", natuurlijk, - en dan nog.' (*Brieven*, p. 47-48).

Anders dan deze woedende uitval doet vermoeden, hebben Vestdijk en Binnendijk onmiddellijk na publikatie van Binnendijks bespreking op beleefde en redelijke toon enkele brieven aan de door Binnendijk gebezigde terminologie gewijd. Als gevolg van het door Vestdijk gemaakte bezwaar tegen de zinsnede 'zin voor perverse verbeelding' heeft Binnendijk toen hij een jaar later, in 1942, een aantal beschouwingen over poëzie bundelde in zijn bij Em. Querido te Amsterdam verschenen *Gewikt, gewogen* de geïncrimeerde passage gewijzigd in: 'Wellicht berust Vestdijks voorkeur voor Van Hattum op zijn bijzonder ontwikkelden zin voor spitsvondige satire en ingewikkelde verbeelding [...].' (p. 100)

Na publikatie van Vestdijks *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries* maakte de heer Binnendijk bezwaar tegen Vestdijks oordeel, omdat zijns inziens Vestdijks brieven aan hém suggereren dat voor Vestdijk een punt achter de affaire gezet was.

Op zijn verzoek, en dankzij de welwillende toestemming van mevrouw A.C.M. Vestdijk-van der Hoeven, worden daarom die brieven als appendix gepubliceerd.

54 Zie voor de zgn. 'Amsterdamse school': Martien J.G. de Jong, *Eén perron maar drie treinen. Den Brabander, Van Hattum, Hoornik* , Leiden, 1970; en Pierre H. Dubois, *Een literaire mythe: de Amsterdamse school,* in De Gids jg. 115, dl. II, afl. 12, december 1952, p. 459-468.

1. S. Vestdijk aan D.A.M. Binnendijk

Doorn, 5-9-'41

Beste Dick,

Tot mijn groote verbazing lees ik in je kroniek, dat je mij een 'perverse verbeelding' toekent. Had het, in dezen tijd, niet wat minder gekund? Ik begrijp volkomen, dat deze term alleen amoreel-aesthetisch is bedoeld; dit neemt echter niet weg, dat ik de keuze allerongelukkigst vind. Het Nationale Dagblad[55] kan zich nu op *Groot Nederland* beroepen, bij de groote schoonmaak die komen zal. Ik wil graag aannemen dat je dit aspect van de zaak niet overwogen hebt, toen je deze karakteristiek neerschreef; maar uit zelfbeveiliging voel ik mij toch genoodzaakt je dringend te verzoeken mijn naam voortaan buiten je kronieken te houden, althans zoolang de toestand nog is zooals hij nu is. Begrijp me goed: ik veronderstel in het geheel geen booze bedoelingen, zelfs geen 'onbewuste' booze bedoelingen, of geprikkeldheden, jouwerzijds, maar alleen een vrij aanzienlijke naïeveteit, wanneer je een oogenblik hebt kunnen veronderstellen, dat een dergelijke ondubbelzinnige term *onder deze omstandigheden* mij, zoo ik er al niet door geschaad word, toch bijzonder onaangenaam moet treffen. Het spijt mij, dat ik je dit zoo schrijven moet, te meer omdat ik je kronieken altijd met genoegen lees.

Met beste groeten,
je Simon.

2. D.A.M. Binnendijk aan S. Vestdijk

Amsterdam, 6 Sept. 1941

Beste Simon,

Inderdaad: peccavi. Het is werkelijk alleen uit naïveteit gebeurd; ik heb mij niet voldoende bewust gemaakt, dat men tegenwoordig niet alleen bepaalde instanties (positief) moet ontzien, maar andere ook, vooral personen, (negatief) negeeren om hun een dienst (nl. die der betrekkelijke obscuurheid) te bewijzen. Zoo heb ik nu geschreven wat ik meen en wat ik vroeger zonder bezwaar had kunnen publiceeren. Gelukkig staat er, dat je *zin hebt voor*... perverse verbeelding, wat nog iets minder aanstootelijk klinkt in de ooren onzer zwarte broeders.

Ik beloof je: het zal niet weer gebeuren.

Met hartelijke groeten
je Dick

55 Het in november 1936 door M.M. Rost van Tonningen opgerichte Het Nationale Dagblad was aanvankelijk de meer gedistingeerde pendant van de vulgair nationaal-socialistische periodiek Volk en Vaderland; vanaf 1938 veranderde Het Nationale Dagblad in een zuiver propaganda- en agitatieblad met sterk anti-semitische tendenzen (cf. A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling,* Den Haag, 1979, p. 124-125 en 157).

3. S. Vestdijk aan D.A.M. Binnendijk

Doorn 7-9-'41

Beste Dick,
Dank voor je brief. Ik ben blij, dat je het nogal gemoedelijk opneemt, want na het

verzenden van mijn blief vroeg ik mij af of ik niet te scherp was geweest, en niet al te kleinzeerig in dit geval. Maar je begrijpt de situatie, waarin ik verkeer. Er bereiken mij af en toe knipsels uit de zwarte-broeder-organen, die niet mis zijn, en ik was werkelijk even geschokt, toen mij een verre echo dezer phraseologie nu al uit mijn eigen tijdschrift tegengrijnsde. Dit is natuurlijk het nadeel ervan, dat verschillende mensen, en geheele 'volksgroepen' zelfs, dezelfde woorden gebruiken. Wat de *zaak zelf* betreft kan ik mij natuurlijk geheel bij je woorden neerleggen.

Er zit hier trouwens nog een andere kant aan vast, dat is onze vriend Van Hattum zelf. Ik kreeg indertijd al eens een vrij booze brief van hem, omdat ik iets geschreven had over 'Andries de Hooghe-achtige strofen', of iets dergelijks, waarbij ik, en dit was voor den ingewijde duidelijk genoeg, niet aan den toon, of den stijl, of de poëtische mérites, maar aan den inhoud had gedacht.[56] Hij schreef mij, dat hij, en dat was *toen* al, met alleen een hinderlijk pre-fascisme aan de lucht, oppassen moest en dat dergelijke uitlatingen hem schaden konden, etc. Ik heb er toen maar niet op geantwoord, daar ik het geval vrij pijnlijk vond, en, net als jij nu, volkomen argeloos en te goeder trouw had gehandeld. Maar je voelt, dat jouw uitlatingen, wanneer daar op een of andere wijze bekendheid aan wordt verleend, - en de heeren weten precies *hoe* ze dat moeten doen! - dubbel erg voor hem zijn,[57] even veel erger als *die* tijd minder erg was dan *deze,* en 'Andries de Hooghe-achtige strofen['] minder erg dan een 'perverse verbeelding'. Ik ken Van Hattum niet persoonlijk, en ik ben niet zoo'n bewonderaar door dik en dun van zijn poëzie als jij schijnt te gelooven, maar ik vind hem toch een dichter van eenige beteekenis, dien ik alleen al uit collegialiteit enkele dingen zou willen besparen. Enfin, je denkt daar natuurlijk net zoo over, en ik schrijf dit dan ook alleen, omdat deze overwegingen tot mijn aanvankelijke gebelgdheid bijdroegen; zoodat nu alles opgehelderd is.

Pikant is nog - om nu maar van deze onaangename zaak eens en voor al af te

56 In de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 18 maart 1939 besprak Vestdijk onder de titel *Reddende rhetoriek* de bundel *Frisia non cantat* door Jac. van Hattum; in die bespreking komt onder meer de volgende passage voor: 'In *Drie op één Perron* was deze dichter, de zeldzaam boeiende diablerieën ten spijt, vrij zwak vertegenwoordigd [...]. Met des te meer genoegen stelt men de onverminderde waarde van dezen nieuwen bundel vast ten opzichte van *De Pothoofdplant,* den eersteling. Om critiek te kunnen formuleeren is men al haast aangewezen op [...] onmoralistische bedenkingen tegen den Andries de Hooghe-achtigen cyclus in het midden van het boek, die wellicht beter voor een afzonderlijke uitgave te bestemmen ware geweest [...].' Bij bundeling van dit artikel ná, maar bedoeld voor publikatie tíjdens de oorlog formuleerde Vestdijk deze passage als volgt: 'Om afwijzende critiek te kunnen formuleeren is men al haast aangewezen op [...] de *Kwatrijnen* met het bekende Oostersche rijmschema [...].' (*Muiterij tegen het etmaal,* dl. 2, *Poëzie en essay,* 's-Gravenhage, 1947, p. 102).
Een brief door Van Hattum aan Vestdijk over deze bespreking is niet bewaard gebleven. Vestdijk zou overigens in 1960 een bij G.A. van Oorschot te Amsterdam verschijnende bloemlezing uit het oeuvre van Den Brabander, Van Hattum en Hoornik - die, verwarrend genoeg, eveneens de titel *Drie op één perron* kreeg - inleiden.

57 Gezien de verwijzing naar de dichter P.C. Boutens en diens homo-erotische bundel *Strofen uit de nalatenschap van Andries de Hoghe,* doelt Vestdijk hier op Van Hattums homosexuele geaardheid.

stappen - dat je vroegere 'vijand' Du Perron de maanden voor zijn dood hevig de smoor had aan de 'Amsterdamsche school,' speciaal aan Van Hattum, en over de heeren zelfs nog een verschrikkelijk onaangenaam stukje heeft geschreven, dat hij mij toezond, en dat niet meer geplaatst is, voorzover ik weet.[58] 'Tien maal liever Boutens dan deze burgerjongen,' - in dien trant ongeveer. Hij beschuldigde Marsman en mij ervan de jongere dichters systematisch te overschatten, uit een soort edelmoedigheid (Marsman: Eric van der Steen en Mok;[59] ik: Van Hattum[60]). Daar ik van Du P.[erron] letterlijk alles verdragen kon, heb ik mij niet uit mijn tent laten lokken, en schreef hem, dat men het inderdaad ook zóo bekijken kon, dat zulk een correctie altijd wel eens goed was, etc. etc. Hij zal me wel erg karakterloos hebben gevonden, - alles ging overigens in de beste verstandhouding! - maar ik had werkelijk geen zin om nog meer lanzen te breken voor de jongeren, te meer omdat ik mij bewust was, dat Henny [Marsman] en ik inderdaad wel eens wat superlativistisch te werk gingen. Maar als je dit allemaal wilt gaan uitpluizen...

58 E. du Perron overleed op 14 mei 1940. Vier dagen later, op 18 mei, verscheen van zijn hand een bijdrage in het Bataviaasch Nieuwsblad, *Poëzie op Amsterdamsch Peil,* waarin hij onder meer schreef: '[...] er heeft voor mijn gevoel een overschatting plaats van deze dichtkunst: een mode-overschatting, een van die typische opblazerijen door een modesmaak ondernomen, welke nooit een werkelijke reputatie tot stand brengt.' Het artikel werd op 25 mei gevolgd door *Dichters van het berijmd cynisme*. (*Verz. werk* , dl. 6, Amsterdam, 1958, p. 533-539, resp. p. 539-546).
Op 11 april 1940 stuurde Du Perron aan Vestdijk een briefkaart, waarin hij zijn aanval op de Amsterdamse School aankondigde, en waarop hij schreef: 'Ik denk dat ik binnenkort ruzie krijg met die "Amsterdamer Schule" die door jou en door Henny [Marsman] wel erg uitvoerig is vertroeteld [...]', en, met name over Van Hattum, schreef hij: 'God, God, de daimonie van dien schoolmeester! Zomaar van roode frik tot daimonoloog. Ik zou een stuk of 20 verzen van dezen heer "wel goed" hebben gevonden, maar een dichter ziet er, zelfs voor mijn gevoel, anders uit, en Boutens zou gelijk hebben als hij alleen maar op V. Hattum schold.'

59 Over Marsmans bewondering voor het werk van Eric van der Steen en dat van Maurits Mok schreef Du Perron in zijn in noot 58 vermelde bespreking: '[...] Marsman heeft eenige Moks en Van der Steens bejubeld, met een verwaarloozing van alle proporties, die op het komische af was. Zóózeer leken de ouderen verzaligd, omdat uit wat eerst het Niets leek, plotseling een phalanx van opvolgers opdook, dat deze phalanx toen ook uit het eene genie naast het andere scheen te bestaan.' Blijkens de door Jaap Goedegebuure aan Marsman gewijde biografie was Marsman erg geïnteresseerd in wat hij de 'jongste generatie' noemde. Hij is zelfs van plan geweest een bloemlezing uit hun werk en een bundel artikelen over hen samen te stellen; beide plannen zijn nimmer uitgevoerd (cf. Jaap Goedegebuure, *Op zoek naar een bezield verband. De literaire en maatschappelijke opvattingen van H. Marsman in de context van zijn tijd,* Amsterdam, 1981, dl. 1, p. 352).

60 Naar aanleiding van Vestdijks waardering voor de poëzie van Jac. van Hattum schreef Du Perron in zijn in noot 58 vermelde bespreking: 'Vestdijk is begonnen in zijn kritieken in de *Nwe Rotterd. Crt.* het talent der diverse Van Hattums vreugdevol te begroeten [...]. Mok[...] is schromelijk overprezen door Marsman; Van Hattum [...] precies zoo overschat door Vestdijk. In dit alles spreekt natuurlijk de literaire politiek mee; Marsman snakte waarschijnlijk weer naar iets echt oud-edels en bardachtigs na alle geslikte borrel-poëzie, Vestdijk had nog steeds meer dan genoeg van de getrainden en overtrainden in Boutensiaansche woordkunst [...].' Zie voor Vestdijks verhouding tot Du Perron: J.L. Goedegebuure, *Mijn 'raadsman' bleef, tot nader order, du Perron,* in Vestdijk Kroniek nr. 9, september 1975, p. 56-64.

S. Vestdijk, ca. 1945

Het is jammer, dat je Du P.[erron] nooit ontmoet hebt; het zou je waarschijnlijk net zoo gegaan zijn als mij met Buning.[61] Maar het is waar: wanneer je lekker venijnig polemiseeren wilt, - een apart genoegen, maar gevaarlijk! - kun je elkaar in een klein land als het onze beter *niet* kennen!

Nog iets: de antithese, die je stelt tusschen jouw poëtische smaak en de mijne is veel minder scherp dan je denkt. *Op het oogenblik,* d.w.z. na zijn laatste publicatie, voel ik ook *iets* meer voor Den Brabander[62] dan voor Van Hattum, en je zult moeilijk kunnen ontkennen, dat zijn evolutie in de richting is gegaan, die jij voorstaat. Ik ben alleen gevoelig voor een grooter aantal genres dan jij, hetgeen ik a priori helemaal niet als een voordeel beschouw, maar eenvoudig als feit constateer. In dit verband nog het volgende: ik heb je nooit geschreven hoeveel genoegen het mij deed, dat je in een bloemlezing de Apollinische Ode van mij opnam,[63] dat ik zelf als mijn, meest geslaagde wil ik niet zeggen, maar zeker als mijn meest 'poëtische' vers beschouw, afgezien dan misschien van dat vers over 'Klein Duimpje',[64] dat jij indertijd[65] nogal goed vond, maar dat erg onder invloed stond van *Lied* van Herman van den Bergh.[66] En zoo beschouw ik als jóuw beste gedicht altijd nog dat in *Forum* heeft gestaan ('Het portret', geloof ik; ik heb een slecht geheugen voor

61 Zie voor de moeizame relatie tussen Vestdijk en J.W.F. Werumeus Buning: P. Hijmans, *Johan Willem Frederik Werumeus Buning, 1891-1958. Aantekeningen over werk en leven, met brieven en documenten* , Groningen, 1969, m.n. p. 262-267; en: R. Th. van der Paardt, *Vestdijk en Bunos,* in Vestdijkkroniek nr. 15, maart 1977, p. 32-34.

62 In juni 1941 was een tweede bundel *Drie op één perron* door Gerard den Brabander, Jac. van Hattum en Ed. Hoornik verschenen, in april 1941 voorafgegaan door de bundel *De nieuwe Adam. Een poëtische dialoog in drie bedrijven* door Den Brabander alleen. Of Vestdijk een van deze twee bundels op het oog had, en zo ja, welke, is onduidelijk.

63 Het gedicht *Apollinische ode* werd voor de eerste maal openbaar gemaakt in Groot Nederland jg. 37, dl. II, afl. 8, augustus 1939, p. 148-151. Uit het feit echter dat Binnendijk in de door hem in juni 1941 bij P.N. van Kampen te Amsterdam gepubliceerde bloemlezing *Dichters van dezen tijd. Oogst 1940* op p. 15 r. 15 'Moord kon worden afgezonden' geeft, kan afgeleid worden dat hij Vestdijks gedicht aan diens in 1940 in een oplage van slechts 150 exemplaren bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam verschenen bundel *Klimmende legenden* ontleend moet hebben (cf. Martin Hartkamp, *Verantwoording,* in S. Vestdijk, *Verzamelde gedichten,* Amsterdam - 's-Gravenhage, 1971, dl. 3, p. 455).

64 Bedoeld is het gedicht *Sprookje,* dat voor het eerst openbaar gemaakt werd in Groot Nederland jg. 35, dl. I, afl. 1, januari 1937, p. 60-62. Het gedicht werd ook opgenomen in de bundel *Klimmende legenden* (1940). Het handschrift van het gedicht, dat bewaard wordt bij het Nederlands Letterkundig Museum, geeft inderdaad als ondertitel '(Paraphrase van Klein-Duimpje)'.

65 Op welke manier Binnendijk Vestdijk van zijn mening over het gedicht *Sprookje* deelgenoot had gemaakt, is niet meer na te gaan.

66 Bedoeld is het gedicht *Lied,* dat opgenomen was in de door Binnendijk uit de poëzie van Herman van den Bergh bezorgde bundel *De spiegel,* die verscheen als bijzondere aflevering van het tijdschrift De Vrije Bladen jg. 2, afl. 7/8, juli-augustus 1925.

titels!), met de prachtige regel: ‘Nu neem ik afscheid van mijn tegenstander’,[67] - een vers, dat heelemaal geen ‘concessies’ deed aan het ‘realisme’, maar dat een reeël *en* een incantief vers was. Misschien is het zoo, dat wij beiden *even* over onze onvermijdelijke grenzen heen moeten stappen om het beste te leveren? Over deze kwesties moeten we ‘na den oorlog’ eens van gedachten wisselen (d.w.z. buiten het al te persoonlijke om natuurlijk), en dan niet als polemiek, waarbij het erom gaat ‘gelijk’ te krijgen, maar meer als een soort georganiseerde polemiek, na onderlinge afspraak, en waarbij alleen de buitenstander den indruk krijgt, dat het bij tijden toch wel erg fel toegaat.[68] Zooiets zweeft mij allang voor den geest, - een soort ‘polemiek in brieven’, zooals Henny en ik een ‘roman’ in brieven hebben geschreven.[69] Maar ik weet natuurlijk niet, of *jij* hier iets voor voelt; en het nadeel zou kunnen zijn, dat we tenslotte zooveel overhoophalen, dat het ons boven het hoofd groeit! Maar ‘na den oorlog’ is in elk geval een aanlokkelijk vooruitzicht...

Ik merk, dat ik op mijn praatstoel geraakt ben!

Met hartelijke groeten, ook
aan Enny,
van je Simon.

67 In Forum jg. 2, afl. 11, november 1933, p. 780 publiceerde Binnendijk het gedicht *Het portret;* het laatste van de zes strofen waaruit het gedicht bestaat, luidt als volgt: ‘Nu neem ik afscheid van mijn tegenstander,/Die in zijn dood portret mijn [sic] levender verscheen/Dan bij ontmoetingen, als ik den een/Niet onderscheiden kon uit aandacht voor de ander.’
Het gedicht werd opgenomen in de in september 1936 bij A.A.M. Stols te Maastricht verschenen bundel *Onvoltooid verleden;* in die bundel is de door Vestdijk bewonderde strofe gewijzigd in: ‘Nu neemt hij afscheid van zijn tegenstander,/Die in zijn dood portret hem levender verscheen/Dan bij ontmoetingen, als hij den een/Niet onderscheiden kon uit aandacht voor de ander.’ (p. 17).
Onvoltooid verleden werd besproken door Vestdijk in Groot Nederland jg. 34, dl. II, afl. 11, november 1936, p. 517-519. Over het in die bespreking met name genoemde gedicht *Het portret* schreef Vestdijk: ‘[...] het zeer verdienstelijke *Het portret* [...] beantwoordt ruimschoots aan alle eischen van een belangrijk-menschelijken inhoud. Het bitter bedwongen slot vooral, pyschologisch uitstekend verantwoord, legt getuigenis af van Binnendijk's begaafdheid voor het plastisch samenvatten van levenservaringen. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat dit prachtige gedicht, in zijn eigen reeks althans, niet meer overtroffen wordt [...].’ (p. 518).

68 Een dergelijk plan is blijkens het zes-delige *Overzicht van de bijdragen van en over S. Vestdijk in letterkundige- en algemeen kulturele tijdschriften uit de jaren 1930-1972* door Jean Brüll (Utrecht, 1977-1981) nooit gerealiseerd.

69 Met H. Marsman schreef Vestdijk de in 1936 bij Em. Querido te Amsterdam verschenen romanin-brieven *Heden ik, morgen gij* . De tweede druk van deze roman, die in 1948 bij G.A. van Oorschot te Amsterdam verscheen, was aangevuld met een door mevrouw R. Marsman-Barendregt bezorgde reeks van tussen Vestdijk en Marsman gewisselde brieven over het ontstaan van deze roman.

Register

Aktaion of de mythe van de kunstenaar (De Vries)	17n
Aktaion onder de sterren (Vestdijk)	17, 17n
Albert Verwey en de Idee (Vestdijk)	20, 20n, 21n
Andere school, De (Vestdijk)	19n
Anna Casparii (De Vries)	19n
Apollinische ode (Vestdijk)	50, 50n
Bach. Een voorspel (De Vries)	42, 42n
Beerling, R.F.	30n
Beets, N.	30n
Bergh, Herman van den	50, 50n
Bezemer, J.W.	28n
Bijen zingen, De (De Vries)	18n
Binnendijk, D.A.M.	8, 9, 11, 45, 50n
Bloemlezing!, Een (De Vries)	9n
Boedelscheiding, De (Vestdijk)	11
Boelens, Jan	7, 7n, 19n
Boltendal, R.	26n
Bottema, Tjerk	17, 18n
Boutens, P.C.	20, 21n, 47n
Braak, Menno ter	9, 10, 10n
Brabander, Gerard den	45, 47n, 50, 50n
Brüll, Jean	51
Buchman, Frank	32n
Buck, Marie-José	8n
Buning, J.W.F. Werumeus	50, 50n
Busken Huet, Cd.	35, 36n
Coenen, Frans	18n
Colijn, H.	33, 33n, 35
Criterium	17n, 18n

Critisch Bulletin 8, 10

Despret, Monique 40n
Dichter in de klassewereld (Vestdijk) 14n
Dichters van dezen tijd. Oogst 1940 (Binnendijk) 50, 50n
Doctor José droomt tevergeefs (De Vries) 7
Domisse, Fré 22, 22n
Donker, Anthonie (ps. van N.A. Donkersloot) 8, 8n, 10, 26n
Donkersloot, N.A. 8, 8n, 10, 26n
Dood betrapt, De (Vestdijk) 11, 11n
Dostojewski, F. 18n, 19, 19n
Drukkende idealen (Vestdijk) 11, 13
Dubois, Pierre H. 45n

Engels, F. 25n, 28, 39n
Eroïca (De Vries) 9
Erotische driehoeksmeting (Vestdijk) 41n
Essays in duodecimo (Vestdijk) 13
Existentie en Eros (Vestdijk) 30n

Faassen, S.A.J. van 8n
Farrington, B. 26, 26n
Faulkner, William 41, 41n, 42, 42n
Forum 10, 50, 50n, 51n
Freud, Sigmund 19
Freule, De (De Vries) 18, 18n
Fuga van de tijd, De (De Vries) 19n

Gemeenschap, De 8n
Gerdeck-de Waal, Annie 17n
Gesprekken op donderdag (De Vries) 7n, 9n, 19n
Gestalten tegenover mij (Vestdijk) 22n, 23n
Gestelsche liederen (Vestdijk) 23n

Gewikt, gewogen (Binnendijk) 45
Gids, De 7, 20, 20n, 22n
Goebbels, J. 35
Goedegebuure, J.L. 10n, 48n
Gorter, Herman 20, 21, 21n
Gortzak, Wouter 27n
Graaf, D.A. de 19n
Gregoor, Nol 19n
Greshoff, J. 18n
Groot Nederland 17, 18, 18n, 19n, 45, 46, 50n, 51n
Gulden Winckel, Den 10, 20n

Harmsen, Ger 21n
Hartkamp, Martin 50n
Hattum, Jac. van 45, 47, 47n, 48, 48n, 50, 50n
Heden ik, morgen gij (Vestdijk & Marsman) 51, 51n
Hernomen konfrontatie met S. Vestdijk (De Vries) 10n
Hijmans, P. 50n

Hoornik, Ed. 45, 47n, 50n
Houwink, Roel 8

In opdracht van het hart (De Vries) 11n

Jaensch, E.R. 32, 32n
Jaren wet Marsman (De Vries) 9n, 18n
Johnnie (De Vries) 8
Jong, L. de 22n
Jong, Martien J.G. de 45n
Jonge, A.A. de 46n

Kant, I. 25, 25n
Keizer, Madelon de 23n
Kind tussen vier vrouwen (Vestdijk) 19n
Klein, P.W. 33n
Klimmende legenden (Vestdijk) 50n
Knuttel, J.A.N. 21n

Lange, F.A. 25n
Last, Jef 7, 8, 8n
Leeuw, A.S. de 19n
Lenin, V.I. 21, 29, 31
Liagre Böhl, Herman de 21n
Lier en lancet (Vestdijk) 20, 20n
Links Front 10
Links Richten 8, 10, 22n
Linksch-socialistisch novellist, Een (De Vries) 7n, 8
Literaire verschijning van S. Vestdijk, De (De Vries) 11, 11n
Loggem, Em. van 9n
Lyrische inventaris (Vestdijk) 13

Lukács, Georg 25n

Madonna met de valken (Vestdijk) 23, 23n
Marres, R. 5n, 19n
Marsman, H. 9, 17, 18n, 48, 48n, 51, 51n
Marsman-Barendregt, R. 18, 18n, 51n
Martinus Nijhoff: de eenvoud en de complicatie (De Vries) 14, 14n
Maugham, W. Somerset 41n
Marx, Karl 19, 28
Meesters en vrienden (De Vries) 7n, 9n, 41n
Meijer, Justus 26n
Mensch en God (Vestdijk) 24, 24n
Meyer, Josine W.L. 5n
Mislukkeling, De (De Vries) 18n
M. Nijhoff, wandelaar in werkelijkheid (De Vries) 5, 7, 13, 14, 41
Moderne Dostojefskij, Een (De Vries) 19n
Mok, Maurits 48, 48n
Mosheuvel, L. 9n
Muiterij tegen het etmaal (Vestdijk) 13, 47n

Nationale Dagblad, Het 46, 46n
Neve, G.P. de 23n
Newman, J.H. 32n
Nieuwe Rotterdamsche Courant 47n
Nieuwe Stem, De 30n
Nijhoff, Martinus 5, 7, 7n, 9, 13, 14, 41, 41n
Nijhoff's experiment (De Vries) 14
Nijlen, Jan van 18n

Oldenbarneveldt (De Vries) 40n
Onrust, Margreet 13
Onvoltooid verleden (Binnendijk) 51n
Op jacht naar kristal (De Vries) 20n

Oversteegen, J.J. 10n

Paardt, R. Th. van der 50n
Parool, Het 14
Pastorale in de verzetsliteratuur, De (De Vries) 11
Perron, E. du 8, 9, 10, 10n, 48, 48n, 50
Plato 26, 26n
Poolsche ruiter, De (Vestdijk) 19n
Popper, Karl R. 26n
Portret, Het (Binnendijk) 50, 50n, 51n
Prisma 8, 9
Proefbalans 1934 (De Vries) 9, 10, 10n

Rad van fortuin, Het (De Vries) 13, 18n
Rantwijk, Arthur E. van 18n
Ravesteyn, W. van 21n
Reddende rhetoriek (Vestdijk) 47
Rembrandt en de engelen (Vestdijk) 11
Rogier, Jan 32n
Romein, Jan 22n
Romein-Verschoor, Annie 22n
Rost van Tonningen, M.M. 46n
Rumeiland (Vestdijk) 17, 17n

Scheen, Pieter A.	18n
Scheffer, H.J.	11n
Schematisme der boeren (Vestdijk)	13
Schuldprobleem bij Dostojewski, Het (Vestdijk)	19n
Sierksma, Fokke	5n, 40n
Sint Sebastiaan (Vestdijk)	19n
Sla de wolven, herder! (De Vries)	22, 22n
Smits, P.	5n
Spronk, D.T. (ps. van A.S. de Leeuw)	19n
Sprookje (Vestdijk)	50, 50n
Steen, Eric van der	45, 48, 48n
Stem, De	18n, 20n, 22n
Stevenson, R.L.	18n
Stoelinga, Th. H.J.	28n
Stiefmoeder aarde (De Vries)	13, 18n
Surrogaten voor Murk Tuinstra (Vestdijk)	19n
S. Vestdijk, een der laatste burgerlijke onafhankelijken (De Vries)	11
Tawney, R.H.	27, 27n
Terug tot Ina Damman (Vestdijk)	19, 19n
Toekomst der religie, De (Vestdijk)	5, 5n, 13, 23, 23n, 24-40, 42, 42n
Tribune, De	11n
Tricht, J.L. van	26, 26n, 42, 42n
Uiteenzetting met Vestdijk (De Vries)	11, 20n
Vaderland, Het	10
Verhalen van de zee (Vestdijk)	23n, 41n
Vervreemding, De (De Vries)	17
Verwey, Albert	20, 20n, 21, 21n
Vestdijk-van der Hoeven, A.C.M.	5, 45

Vestdijk: het tragisch individualisme (De Vries) 13
Vestdijk vernieuwd (De Vries) 8
Vijfde zegel, Het (Vestdijk) 17, 17n
Vlucht en toevlucht (De Vries) 22n
Volk en Vaderland 46n
Volksdagblad, Het 11, 11n
Vorländer, Karl 25n
Vox humana (De Vries) 11n, 20n
Vriesland, Victor E. van 8
Vrije Bladen, De 9
Vrije Katheder, De 17n
Vuuraanbidders, De (Vestdijk) 40n

Waarheid, De 11n
Webb, Sydney & Beatrice 40, 40n
Westersche nachten (De Vries) 8n
Wezen van de angst, Het (Vestdijk) 30n
Winkel, L.E. 11n
Woord en daad (De Vries) 14n
Woude, Johan van der 23n

Zuiverende kroniek (Vestdijk) 14n, 41n
Zwaard des levens, Het (De Vries) 42n
Zwarte ruiter, De (Vestdijk) 20, 20n, 21